

עדיין חינוך לשטחיות?

מה אומרים הדקאנים

יוסף ויילר

במאמרי עם יניב פרידמן מ-2001¹ מתחתי ביקורת על התנהלות ההוראה והלימוד בפקולטות למשפטים בארץ. מסקנתי העיקרית הייתה שרמת ה"שיעור" במוסד מרכזי בחינוך המשפטי אינה ממצה את הפוטנציאל הגלום בסגל בעל יכולות והישגים אקדמיים מהגבוהים בעולם וגם בתלמידים בעלי יכולות גבוהות ביותר. טענתי שהשיעור, כפי שהתנהל במקרים רבים, אף תרם להטמעת ערכים שליליים כגון עיגול פינות, התכוננות קלוקלת ושטחיות שעלולים לפגוע במקצועיות של עורך הדין או עורכת הדין העתידיים.

בין היתר עמדתי על תופעות נרחבות של נוכחות נמוכה במרבית השיעורים, השתתפות נמוכה בשיעור עצמו ועל פי עדות תלמידים רבים, במקרים לא מעטים בהוראה מכנית ובלתי-מאתגרת. ציינתי ששינון "מחברת בחינה" אף מבלי, למשל, לקרוא אפילו פסק דין אחד ומבלי להשתתף אפילו בשיעור אחד, הספיק לעבור את הבחינה, ולעתים בציון גבוה.

אדגיש שהביקורת לא התייחסה לתוכני הלימוד: הקלקלה התקיימה בשיעורים "דוקטרינריים" ו"תאורטיים" כאחד. אחד מעמיתי הבכירים ביותר באחת האוניברסיטאות הגדיר את המצב, באירוניה, כ"הסכם כובל" בין מורים לתלמידים: אנו לא נפריע לכם ואתם לא תפריעו לנו. הגדרתי את המצב הכללי כשעורריית. המאמר הכה הדים. נשמעה ואף נכתבה ביקורת על פן זה או אחר, אך ככלל דקאני הפקולטות השונות בזמנו, בין באוניברסיטאות ובין במכללות התבטאו הן בציבור והן בפניי שבוודאי ובוודאי היה מה לתקן.

מהו המצב היום, כ-13 שנים לאחר פרסום המאמר? לא בדקתי את הדברים בצורה אמפירית מסודרת, ואני יכול רק להביע רשמים שמבוססים על שיחות

1 יוסף ויילר ויניב פרידמן "על החינוך לשטחיות" עיוני משפט כה 421 (2001).

נרחבות עם אנשי סגל ברוב הפקולטות, שיחות דומות עם תלמידים ובוגרים בשנים האחרונות ואף מניסיוני בהוראה כפרופסור אורח במספר לא קטן של מוסדות ב-5-10 השנים האחרונות.

מצד אחד אפשר רק להביע הערכה עמוקה ואפילו לחוש התרוממות רוח מהגישה בפקולטות בכל הנוגע לפרופיל המחקרי ולכתיבה שיוצאת מציון. מבחינת העשייה האקדמית של אנשי הסגל – בין באוניברסיטאות ובין במכללות רובן ככולן – הרי ישראל עומדת בשורה הראשונה בעולם בין שמדובר על רוחב מתודולוגי ובין שמדובר על עומק תאורטי. במובן מסוים הפקולטות אף עולות על מקבילותיהן בארצות-הברית (עבודה רבה באנגלית), שכן נוסף על הרחב והעומק שציינת, נשמרו בתרבות המחקר המשפטי בארץ עניין ואף כבוד למחקר בדין הפוזיטיבי ולכתיבה דוקטרינרית אנליטית מבריקה. "עודף הכישרון" האקדמי מביא לכך שהאמירות הללו נכונות ככלל לגבי הרוב הגדול של מורי הפקולטות השונות.

תופעה נלווית ומעוררת עניין שצברה תאוצה לאחרונה היא פיתוח "זהות אינטלקטואלית" ספציפית לפקולטות שונות. אף ש"הגרעין הקשה" בתכנים הנלמדים חופף בפקולטות השונות, יש לדעתי היום גיוון תוכני בתכניות הלימוד השונות ומחויבות לזהות אקדמית ספציפית. אני רואה זאת כברכה. לפעמים התכניות עצמן לא משקפות במאת האחוזים את הכותרים השונים שנותנים להן, אך ודאי שאין מדובר ב"כפרי פוטיומקין".

התוצאה חיובית בעיניי, שכן היא נותנת, בין היתר, בחירה תוכנית אמתית לתלמידים, מחדדת עמקות מחקרית ועוזרת ביצירת קהילה אקדמית רב-שכבתית וסינרגטית בפקולטות השונות.

ומה באשר ל"שיעור" – שהעמדנו, יניב פרידמן ואנוכי, במרכז מאמרנו מ-2001? שינוי אחד, משמעותי ביותר, בהשוואה לעבר הוא נושא המודעות. המתח הפוטנציאלי בין מצוינות אקדמית של הסגל ובין רדידות השיעור, הוא נושא לדיון מתמיד ולניסיונות תיקון ושיפור במידה שלא הייתה קיימת בעבר. כל דקאן ודקאן נדרש לדבר, ובכל המוסדות, ללא יוצא מן הכלל, נעשו ונעשים ניסיונות שונים למנוע פער זה או לסגור אותו.

יש לציין בהקשר זה שתי תופעות, אחת גלובלית ואחת מקומית, שמאתגרות יותר מבעבר.

בעולם המערבי כולו, ההשכלה הגבוהה עוברת תהליך מדאיג ומדכא לדעתי של ירידה בעניין ובתמיכה במדעי הרוח בכלל ובכל נושא מחקר ולימודי שאינו ניתן להצדקה כלכלית-תועלתנית מיידית. התופעה היא בעלת עומק תרבותי ניכר ובאה לידי ביטוי לא רק בבחירת מקצועות לימוד על ידי סטודנטים, אלא גם בירידת העניין בכל היבט בלימוד מקצוע זה או אחר שאינו תועלתני בצורה שקופה ומיידית.

התופעה הוחרפה בעקבות המשבר הכלכלי, ולעניות דעתי גם תרבות ה"אינטרנט", שעל אף יתרונותיה השונים והמגוונים, תורמת גם היא במידה רבה לשטחיות ופזיזות לא רק לימודית, אלא גם קוגניטיבית במובן העמוק (והמדאיג) ביותר. לא כאן המקום להאריך בנושא זה, אך התופעה כמובן לא פסחה על מוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל, והיא מוסיפה, בדרכה שלא הייתה קיימת בעבר, לאתגר החינוכי ולקשיים בהתמודדות עם "השיעור הרדוד".

התופעה המקומית היא הצמיחה שחלה במספר התלמידים הלומדים משפטים עם הקמת המכללות. לא כאן המקום לנתח את הסיבות – טובות יותר וטובות פחות – לצמיחה זו, ואת התוצאות – טובות יותר וטובות פחות – לקיומה. אך אין עוררין שמרחב נתוני הקבלה ללימודי המשפטים היום גדול משהיה טרם קיום המכללות. בבלוג הטרקלין מיום 17.6.2012 מייחס פרופ' בועז סנג'רו דברים חריפים לכמה פרופסורים המתייחסים למכללות, והקשורים לענייננו. לפי המיוחס לפרופ' יצחק זמיר למשל: "רמתן של חלק מהמכללות למשפטים היא נמוכה מאוד, שלא לומר תת-רמה". אני סמוך ובטוח שאין הכוונה למורים, אלא לתלמידים שמתקבלים בנתוני קבלה נמוכים.

לא ברור לי כלל ועיקר מהם נתוני קבלה שמתחתם אין אפשרות להכשיר עורך דין מיומן, וגם לא כאן המקום לדון בכך. בארצות-הברית למשל מרחב נתוני הקבלה רחב אף יותר מזה שבישראל, אך אין ספק שהדבר מעמיד אתגרים נוספים בהתנהלות החינוך המשפטי בבתי הספר השונים.

אם נחזור לשאלה שהצבתי, התרשמתי היא שהבעיה שעמדנו עליה במאמרנו מ-2001 עדיין קיימת. ועוד יש דרך לעבור עד שנגיע למצב שבו השיעור יגלם את הפוטנציאל האדיר של סגלי ההוראה המעולים שמצויים בכל הפקולטות. לצורך בירור יותר אוטוריטיבי ניסחתי שאלון קצר ששלחתי למרבית הדקאנים בארץ. תשובותיהם – של אלו שענו – מצורפות ומהוות חומר למחשבה.

שאלה 1

במאמרי עם ניב פרידמן מ-2001 מתחתי ביקורת על התנהלות ההוראה והלימוד בפקולטות למשפטים. מסקנתי העיקרית הייתה שרמת השיעור כמוסד המרכזי בחינוך המשפטי אינה ממצה את הפוטנציאל הגלום בסגל בעל יכולות אינטלקטואליות גבוהות ביותר ואף לא בסטודנטים בעלי יכולות מעולות. טענתי שבמובנים מסוימים השיעור אף תורם להטמעת ערכים שליליים של עיגול פינות, התכוננות קלוקלת ושטחיות שעלולים לפגוע במקצועיות של עורך הדין או עורכת הדין לעתיד. בין היתר עמדתי על תופעות נרחבות של נוכחות נמוכה במרבית השעורים, השתתפות נמוכה, הכנה קלוקלת לשיעור והוראה מכנית ובלתי-מאתגרת. ציינתי שסטודנטים

רבים ציינו, למשל, ששינון "מחברת בחינה", אף מבלי לקרוא פסק דין אחד ומבלי להשתתף בשיעור אחד, מספיק על מנת לעבור את המבחן בציון גבוה. המאמר הכה הדים.

בזמנו, גם אם לא הסכימו עם כל הפרטים, הדקאנים הסכימו שככלל הביקורת פגעה במטרה, ומרביתם התבטאו שהפקולטות לקחו זאת לתשומת לבן ויפעלו לתיקון מה שראוי לתקן.

התרשמותי היא שבעשור האחרון אכן חל מהפך בפקולטות בכל הנוגע למחקר ולתכנים המשפטיים, כך שהשיעור היום השתנה מאוד מבחינה תוכנית בהשוואה לדור הקודם. לעומת זאת, מביקורי בארץ ומשיחות עם סטודנטים ישראלים המגיעים לארצות-הברית, נראה ששינוי תרבות הלימוד התגלה כמשימה קשה במיוחד ושבועניין זה המצב עדיין עגום.

התוכל להתייחס לדברים בעיקר בנוגע לנעשה בפקולטה שאת/ה מוביל/ה כעת?

שאלה 2

כיצד את/ה היית מגדיר את האתגרים המרכזיים העכשוויים בחינוך המשפטי?

שאלה 3

אנו שומעים לעתים קרובות שההרחבה במספר הפקולטות הביאה לירידה משמעותית ברמת הסטודנטים, ברמת ההוראה והלימוד, ובפתיחת פער משמעותי בין הפקולטות השונות בעיקר בין אלו שבאוניברסיטאות לבין אלו שבמכללות. התוכל להתייחס?

פרופ' אביעד הכהן*

חינוך משפטי בישראל – אין!!!??

א. אקדמות מילין, והיא ראשית, היא תכלית מעשה בשופט בית המשפט העליון חיים הרמן כהן שנתבקש לפתוח בדברים בכנס שנושאו "החינוך המשפטי בישראל".

* דקאן המרכז האקדמי "שערי משפט"; מלמד במכללה ובפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית משפט חוקתי ומשפט עברי.

התבונן בנאספים, שהה לרגע, פתח ואמר: במקום הרצאה, אספר לכם סיפור. מעשה שהיה, כך היה: פעם אחת הוזמן פרופסור מפורסם, גדול המומחים בעולם לשירה הגרמנית להלסינקי, עיר הבירה של פינלנד, על מנת להרצות דברים בנושא "השפעות הפיניות על שירתו של גיתה".

דא עקא, הפרופסור המכובד לא ידע, לא דבר ולא חצי דבר, על קיומן של השפעות מעין אלה. עם זאת, תאווה גדולה הייתה לו לפרופסור לנסוע לעיר שבה לא ביקר קודם מעולם. ובכן, קם, ארז את מיטלטליו, עמד ונסע.

הגיע להלסינקי, ביקר באתריה היפים ונהנה הנאה מרובה מהעיר וחמודותיה. משהגיע תורו להרצות, עמד ואמר: "ביקשתם אותי לדבר על 'השפעות פיניות על שירתו של גיתה'". ובכן, המשיך ואמר, "הרהרתי בדבר, וחקרתי בדבר, שאלתי ודרשתי, ועיינתי בכל הספרים והמאמרים שנכתבו על שירת גיתה, ולאחר כל אלה מבקש אני לומר לכם: השפעות פיניות על שירתו של גיתה – אין!". "אף אני", סיים השופט חיים כהן ואמר, "הרהרתי ושקלתי, דרשתי וחקרתי בדבר, ומבקש אני לומר לכם: חינוך משפטי בישראל – אין!".

ושמא יאמרו האומרים, ובצדק יאמרו, הכיצד זה מוציא אתה את דיבתנו רעה, ומפיץ דברי לעז, והלא כמה וכמה מורי משפט מעולים שבמעולים מצויים בינותינו, והם נותנים דעתם ולבם כל הימים לחנך את תלמידיהם, לשפר כל העת את רמת ההוראה, להציב אתגרים משמעותיים, לשכלל את יכולת החשיבה והניתוח המשפטי, לפתוח לסטודנטים אופקים רחבים, לגלות בפניהם שדות חדשים? אף אני אשיב: אכן כן, יש מורים מעולים, עידית שבעידית, וסטודנטים מצוינים, שופרא דשופרא, אך אלה ואלה אינם מגיעים לכדי מיצוי כושרם ויכולותיהם.

ב. מאין באנו?

מאמרם החשוב של ויילר ופרידמן (להלן: "המאמר"), מציב מראה לפני מערכת החינוך המשפטי בישראל.

מראה גדולה, ענקית, קעורה אך בעיקר כעורה, שאינה מותרת לנמענה – מורים וסטודנטים כאחד – ברה. מעתה אין הם יכולים להסתתר, להתחבא בפיניות ולחמוק. "האחים הגדולים", במובן הטוב של המילה, רואים הכול. בוחנים ובודקים. אין דבר נעלם מהם, ואין דבר נסתר מהם.

עין לציון צופיה. והמראה הניבט לעיניה אינו מחמיא, לשון המעטה, אבל אמתי. שטחיות, בינוניות, רישול, אדישות, עצלות, פשרנות, חובכנות, חוסר דרך ארץ, אי-מיצוי יכולת, מפולת, שוקת שבורה, הם רק כמה מן הסממנים שעולים מהמאמר, הן מן הכתובים הן בין השיטין.

ועם זאת, וכמנהג ביקורת המבקשת לתור בעיקר אחר מומים ופגמים ולא אחר נקודות אור וציונים לשבח, מתוך הרע ניבט גם הטוב. ולצד "ארץ אוכלת יושביה" יש לא מעט פרות משובחים. לא רק "דובשני" [=כינוי לספרי הסיכומים שבהם משתמשים הסטודנטים כהכנה לבחינות, ונדונו במאמר], אלא גם "חלב ודבש".

יש בישראל פוטנציאל אדיר שגלום במורי המשפט ובתלמידיהם. כנות, יושר ועוז לומר את האמת בלי להתחבא מאחורי עקרונות התקינות הפוליטית (PC); חוצפה ישראלית שלעתים מתירה כל רסן, אך אגב כך מעלה רעיונות יצירתיים ומקוריים (שהביאו את ישראל להיות מעצמת היי-טק) "מחוץ לקופסה" ואינה מהססת, ולו לרגע, למתוח ביקורת עצמית, נוקבת, כנה, אמתית, חסרת עכבות, נטולת פשרות; יכולת אלתור מופלאה ועמידה במצבי לחץ בקור רוח; התמדה במשימה ועמידה בה בכל מחיר; מוטיבציה חסרת גבולות.

מכלול התכונות האחרונות עשוי להיות פח יקוש ומתכון לכישלון מהדהד, בכייה לדורות, אך גם כר להצלחה רבתי.

ואולי הטוב הרב הצפון – לצד הרע המרובה – בלומדי המשפט בישראל, עשוי להסביר מדוע כאשר יוצאים בוגרי החינוך המשפטי מישראל לבתי הספר הטובים בעולם, להרווארד וייל, ניו-יורק ושיקגו, אוקספורד וקמברידג', הם מתבלטים ולא אחת עומדים בשורה הראשונה של הסטודנטים והחוקרים בפסגות משפט אלה. כך גם בתחום העסקי-פרקטי, כאשר בוגרים אלה משתלבים במשרדים הגדולים ביותר בעולם.

ויילר ופרידמן טוענים, ובצדק, שאם למרות תנאי הפתיחה הגרועים ומימונויות הלמידה הגרועות מגיעים הסטודנטים הישראלים להישגים כאלה, תארו לעצמכם מה היה קורה אילו בישראל היו מתייחסים ללימודים ברצינות הראויה, ומנצלים את מלוא הפוטנציאל – ולא רק 20 או 30 אחוזים הימנו – כבר בלימודי התואר הראשון בישראל.

ייתכן, אך לא בטוח. אכן, הפער האדיר בין אורחות החינוך המשפטי בישראל, שתוארו ביד אמן במאמר, לבין תוצריו, הטובים והמצוינים, מתסכל, ובעיקר אומר "דרשני!", אך איני בטוח שהתרופה שמציעים לו ויילר ופרידמן אכן ישימה, בוודאי לא במלואה, במציאות הישראלית.

ג. היכן אנו נמצאים?

בשנים שחלפו מאז פרסום המאמר צעדו בתי הספר למשפטים כברת דרך ארוכה, ארוכה מאוד. תכנים חודדו והועמקו, מטרות הוגדרו ויעדים הוצבו. רמת הבקרה השתפרה פלאים. הן בשל מודעות גוברת והולכת של המוסדות עצמם לחשיבותה ולחיוניותה, הן בשל תחרות הולכת וגוברת בשוק המשפטים

בישראל והדרישות הנחרצות מצד ה"נמענים" וה"צרכנים" – הסטודנטים, והן בזכות "שוט" הוועדה להערכת איכות של המועצה להשכלה גבוהה שהונף מעל ראשיהם, נדרשו המוסדות השונים לבדק בית יסודי בכל המערכות וכך אף עשו. במאמר נטען שבמובנים מסוימים השיעורים הקיימים בבתי הספר למשפטים תורמים להטמעת ערכים שליליים.

עיגול פינות, התכונות קלוקלת ושטחיות שעלולים לפגוע במקצועיות של עורכי הדין לעתיד. נוכחות נמוכה במרבית השעורים, הכנה קלוקלת עד אפסית, הוראה מכנית ובלתי-מאתגרת.

עם יד על הלב, כל התופעות האלה עודן עמנו, ודומני שלא נוכל לסקלן כליל גם בעתיד.

אך חסרונה הגדול של תמונה כעורה זו הוא באי-התייחסותה למציאות המשתנה של עולם ההשכלה הגבוהה בכל התחומים, ולא רק בארץ, אלא בעולם כולו. אפשר – ולטעמי גם רצוי ואולי הכרחי – להילחם בתופעות ה"מודרניות" של הסטודנט בן המאה ה-21, אך לא ניתן להתעלם מכך שדמותו שונה לחלוטין מזו של עמיתו בן המאה ה-20.

כשאמי שתחיה, כיום פרופסור להיסטוריה, החלה את לימודיה במדעי הרוח באוניברסיטה העברית לפני למעלה מיובל שנים, היא נדרשה כבר בלימודי התואר הראשון לשלוט בשפה זרה שלישית (לצד עברית ואנגלית), בדרך כלל הייתה זו גרמנית, ספרדית או איטלקית, ובנוסף ללמוד לפחות שפה קלאסית אחת: יוונית או לטינית.

כיום, למגינת לב ולמרבה הצער, רבים (לא כולם, ברוך השם) מהסטודנטים הישראליים לתארים מתקדמים, שניים ושלישיים – ולא רק במשפטים, אלא גם בלימודים הומניים, שם ידיעת השפות הזרות היא כלי הכרחי, *sine qua non*, בלעדיו-אין – מגמגמים באנגלית רצוצה, ומתקשים לנסח חיבור קצר ראוי לשמו. או כמו שאמר לי עמית למקצוע: תואר ראשון, ב"א, פירוש: בלי אנגלית, ותואר שני, מ"א, פירוש: מעט אנגלית...

רשת האינטרנט שינתה כליל את הרגלי הלמידה. כמעט כל חומר הלימוד – ובתחום המשפטים בפרט – מצוי על רשת האינטרנט. כך גם סיכומי שיעורים ותקצירי מאמרים, פסקי דין וספרים.

ללא כל מאמץ יכול כל סטודנט לשבת על הכורסה בביתו, רגל על רגל, מסך הטלוויזיה – ד' על ד' אמות – מלפניו, אוזניות המשמיעות מוזיקת טראנס רועשת לראשו, ובין לבין הוא שולף בוריוזות את החומר. "הושט היד וגע במ".

ולא שבעבר לא היו חומרים מעין אלה, אלא שהשגתם הייתה הרבה יותר קשה, וכרוכה במאמץ גדול הרבה יותר (גם אני, 'זקן' שכמותי, זוכר איך בסוף

שנות השמונים, בלימודי שנה א' בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, היה עובר מיד ליד תקצירה העברי של רות גביוון לספרו של סלמונד, Salmond on Jurisprudence, למען לא נצטרך, חס וחלילה, לחטוא בקריאת טקסטים משמאל לימין). הסיכומים, אין צריך לומר, היו שריד משנות השישים המוקדמות, ומסתבר שכבר אז (ומפי עדים נאמנים שמעתי שבפועל המצב היה חמור פי כמה) היו דברים מעולם.

סטודנט אחר, מצטיין דקאן בכל שנות לימודיו, ולימים נשיא אחד מבתי המשפט בישראל, סיפר לי כי בכל שנות לימודיו בפקולטה למשפטים לא החמיץ, ולו הזדמנות אחת, להחמיץ שיעור.

את רוב ימיו בילה בשוטטות ברחבי הארץ, בקורס מורי דרך ובהדרכת טיולים. לקראת סוף כל סמסטר "עשה הסכם" עם שתיים מעמיתותיו ללימודים, שהיו "ספּמְנִיּוֹת" נפלאות. הן, שלא החסירו ולו דקה אחת, וקראו את חומר ההכנה כולו, תיתנה לו את סיכומיהן המפורטים, סטנוגרמה ממש, כתובה בכתב יד רהוט, והוא בתמורה ישנן אתן את החומר. הדבר לא הפריע לו להתקדם במעלות המשפט, ובד בבד להיות שותף פעיל בעריכת כתב העת האוניברסיטאי היוקרתי למשפט.

האם זה רצוי? ודאי שלא. אידאלי? חס ושלום. תאמרו, ובצדק: רק נתאר לעצמנו מה היה קורה אילו היה אותו סטודנט משקיע את כל זמנו ומרצו בלימודים.

אבל האמירה – שאף הייתה לכותרת במאמר – Now or Never – אינה עומדת במבחן הביקורת. נכון יותר לומר: Better, much better, Now; but if not, later.

כמו בעניין חומר ההכנה כך גם לעניין כתיבת עבודות סמינריוניות: כל מורה מתחיל, ולא משנה באיזו פקולטה למשפטים, יוקרתית יותר או פחות, בלימודי המשפט (אך גם במדעי הרוח), מכיר את תופעת ה"העתק-הדבק" (שפשתה, יש להודות, גם לאולמות המשפט, על ידי עורכי דין, אבל, למגינת לב, גם אצל חלק מהשופטים), שלא לדבר על "רכישת" עבודות באתרים המיועדים לכך. הניסיון לאתר את מקורותיה האמתיים של העבודה אינו תמיד מוצלח. המורה יכול וצריך לפקוח עין, אך הפיכתו לשוטר ולבלש משנה כליל את ייעודו ותפקידו.

אין צריך לומר שגם ציור תמונה מכלילה, הכונסת אל מקום אחד את כלל המוסדות והתופעות, עושה עוול לרבים מעמיתינו, מורים וסטודנטים כאחד.

רבים ממוסדות ההוראה שיפרו פלאים את רמת ההוראה שלהם. גם בשנות לימודי הארוכות בבית הספר למשפטים באוניברסיטה העברית (שבה אני מלמד עד היום), היוקרתית ביותר בארץ, פקולטה ששמה נודע בשערים, לשם ותהילה, גם בחו"ל, נתקלתי בלא מעט מורים שיכלו להתחרות בקלות ברמת השעמום שהפיקו בהרצאותיהם בקיר הלבן שמאחוריהם. גאוני משפט, אבל נטולי כושר הוראה.

לא עוד. לצד חסרונותיה הגדולים, התחרות בין בתי הספר השונים, אוניברסיטאות ומכללות כאחד, העלתה פלאים את רמת המודעות להרצאת החומר. שיהיה לא רק נכון ומעמיק, אלא גם מוגש באופן מאתגר, מסקרן ומעניין.

באופן ספציפי, בבית הספר למשפטים של המרכז האקדמי "שערי משפט" חל מהפך של ממש. מורים, רבים מהם ותיקים, מקצתם לאחר שלב השיא בפעילותם האקדמית, פרשו מהוראה או הופרשו הימנה; הדקאן, המועצה האקדמית וועדת ההוראה החלו בפיקוח שוטף על תוכני ההוראה, עדכון הסילבוסים, אכיפת המשמעת בכיתות וכיוצ"ב.

כל מורה נדרש למסור דו"ח חודשי על "מצב הכיתה": מידת העמידה ביעדים, מידת ההכנה לשיעור ורמת המשמעת. במקביל, מתקבל מידע שוטף מן הסגל המנהלי, המרכז את פניות הסטודנטים בנושאים הקשורים בהוראה, משובי אמצע וסוף סמסטר ו"שיחות חתך" יזומות שבהן מציפים הסטודנטים בעיות שונות. באופן שוטף נערכים מפגשי סגל המוקדשים כולם לדיון בשאלות עקרוניות ובסוגיות רוחב המשפיעות על רמת ההוראה ואיכותה.

בקבלת מורים לשורות המכללה ובקידומם האקדמי, נותנים הגורמים הרלוונטיים את דעתם לא רק לרמתו המקצועית והמחקרית של המועמד, למספר הספרים והמאמרים המדעיים, לגיוונם, לרמתם ולאיכותם (ולמותר לציין, שאלה היו ונתרו מרכיב חשוב ביותר), אלא גם לרמת ההוראה ותכניה, ולמידת העניין שהיא מעוררת בסטודנטים.

במקרים מסוימים אף "מוצמד" למורה איש מקצוע בתחום שיפור ההוראה שמלווה אותו בדרכו ומוסיף כלים נוספים לארגז כלי ההוראה שלו. בנוסף, נערכים דרך קבע מפגשים כלל-מחלקתיים, שבהם נוטלים חלק כל אנשי סגל ההוראה. במסגרת מפגשים אלה מלובנות לעומקן כל הסוגיות שזכרו במאמר ואף אחרות, ואנשי מקצוע חיצוניים מוזמנים להציע מניסיונם ומהידע שלהם בתחום, דרכים לשיפור ההוראה, תוך תרגול מעשי של אנשי הסגל ביישום כלים אלה ובהטמעתם.

האם בכך בא מזור לכל השאלות הנוקבות והסוגיות החשובות שעולות במאמר? ודאי שלא. הדרך ליעד עוד רחוקה, אך הגרף עולה וכל העת ניכר שיפור, תוך הסתגלות למציאות המשתנה ולסביבת העבודה החדשה שבה אנו חיים בדור הפייס (facebook), הצייצנים (Twitter), המסרונים (SMS) וה'מה נצ'מע?' (What's up).

לאן אנו הולכים?

קצרו של דבר: האקדמיה המשפטית בישראל אינה חיה בחלל ריק. בתוך עמה היא יושבת. קרתנות, מגבלות תקציביות, קשיים אובייקטיביים ואווירה כללית הם חלק מהגורמים לכך.

רוחב אופקים החושף עולם צר כעולם נמלה, היעדר ידע בסיסי בספרות העולם ותרבותו (אך גם בתרבות ישראל), חוסר יכולת להביע משפט שלם בעברית תקנית, שלא לדבר על כתיבה ראויה לשמה, הם רק חלק מן הרעות החולות המאפיינות את מערכת החינוך הישראלית מגיל הפעוטון ועד סיום הדוקטורט.

לא אחת אני עומד נדהם אל מול מה שרואות עיניי ושומעות אוזניי. עברית נלעגת, אין בה מתום, פצע וחבורה ומכה טרייה. לא תואר לה אף לא הדר. ענייה ורדודה, עילגת ובזויה. לשון המשקפת רדידות ונמיכות, לעתים גם מחשבתית.

על כל אלה יש להוסיף את המתח הביטחוני, מזג האוויר המעיק, המינוס בבנק, התזזיות חסרת המנוח והפזיזה המתמדת, בו זמנית, לתריסר תחומי עיסוק תוך דילוגים ביניהם (עבודה, מילואים, ביזנס, חיי משפחה וסתם הנאות חיים). המחשבה שניתן לתקן את כל אלה במסגרת החינוך המשפטי היא נפלאה, מעוררת מחשבה, ראויה לכל הערכה. אך יש בה פגם רציני ויסודי אחד: ניתוקה מן המציאות.

כאמור לעיל, החינוך המשפטי אינו חי בחלל ריק. ואולי בשונה מהמסקנה שעולה מן המאמר, טענתי היא שלא הכול מתמקד ברמת ה"שיעור".

גם אם יעמדו לפני הכיתה המרצים הטובים בעולם – ויש לנו לא מעט כאלה (והא ראיה, שחלק מהם מרצה לעתים בכתי הספר למשפטים הטובים בעולם, וקוצר שבחים רבים); גם אם השיעור יתחיל בזמן ויסתיים בזמן, גם אם תישמר אווירת הלימוד בכיתה, גם אם רוב השיעור לא יוקדש ללעיסה משעממת של חומר שעל הסטודנטים היה להכינו בבית, אלא לניתוח שאלות ולפיתוח דרכי חשיבה, עדיין לא נמצא את מלוא הפוטנציאל הגלום במורינו ובתלמידינו.

לשם כך נחוץ שידוד מערכות מגיל הגן ובית הספר היסודי. רצוי, אך לא תמיד ניתן, להתחיל לחנך סטודנטים בני עשרים ושלושים (ולעתים אף מבוגרים יותר), להרגיל למידה נאותים, לנימוס ודרך ארץ, לרצינות, ובעיקר לקשה מכול: לחשוב, לחשוב, לחשוב. קל לשנן, קשה לחשוב.

האם המסקנה המתבקשת היא הרמת ידיים? חס וחלילה. אוי לו למי שנכנע לבינוניות, או נכנע לשטחיות ולתרבות ה"חיפוף", ה"סמוך עליי, אחי" וה"יהיה בסדר".

אשר על כן, חשיבות מאמרם של ויילר ופרידמן לא תסולא בפז. כך גם מאמר ההמשך הנוכחי.

ושמא כדאי לכוון, בעצה אחת עם כל בתי הספר למשפט בישראל, "מדד ויילר-פרידמן" שנתי שבו ייבחנו, בשיטתיות, כל הפרמטרים שנזכרו במאמר, תוך מעקב רציף אחריהם?

אכן, המראה קעורה. והתמונה הניבטת הימנה כעורה עד מאוד. אך כמו שלגיה, היפהפייה, הצחורה והלבנה, יכולה – וחייבת – גם המכשפה לנצל את ההזדמנות שניתנה בידה להשתפר, להתייפות, לסרוק את שיערה, למתח

את פניה, לאפר את לחייה, לכחול את עיניה, למשווח את שפתיה, לעטות את עדייה, עד שתהיה אם לא היפה מכולם, היפה בנשים, לפחות יפה כמו אחיותיה. לא רק שחורה אלא גם נאווה, לא רק חוחים, אלא גם שושנים. לא רק כעורה, אלא גם ברה וחמה כלבנה. נמשיך לפעול ולעמול, ללא לאות, לשיפור ולתיקון המעוות, שעוד ניתן וצריך לתקון, עד ליום שבו יאמרו הכול: הראיני את מראיך, השמיעיני את קולך, כי קולך ערב ומראך נאווה.

פרופ' שרון רבין-מרגליות *

האתגרים הנוכחיים בחינוך המשפטי: המרכז הבינתחומי

בישראל מגיעים מרבית הסטודנטים למוסדות ההשכלה הגבוהה לאחר פסק זמן ממושך מספסל הלימודים. במהלך שנות ההפסקה נבנית ציפייה והתרגשות חיובית לקראת החזרה ללימודים. הסטודנטים בדרך כלל מלאי מוטיבציה ורצון לא רק לרכוש ידע, אלא גם ליטול חלק בחוויה אינטלקטואלית. למרבה הצער, לגבי לא מעט סטודנטים, תחושה זאת מתפוגגת כבר במהלך השבועות הראשונים של סמסטר א', שנה א'. שאלנו את עצמנו מדוע תהליך זה מתרחש? ומדוע איננו מצליחים לנצל את המומנטום החיובי של ראשית הלימודים כדי ליצור סביבת לימודים דינמית יותר?

- ◆ לאחרונה קיימנו כמה מפגשים במתכונת של קבוצות מיקוד בהשתתפותם של סטודנטים אשר סיפקו תובנות חיוביות ושליליות בנוגע לחוויית הלימוד שלהם. מהדיונים שנערכו במסגרת קבוצות אלו עלה כי הסטודנטים מאוכזבים מכך שאינם מצליחים להביא את עצמם להיות מעורבים מספיק בשיעור, וכי סטודנטים המעורבים בשיעור במידה גבוהה מפיקים ממנו תועלת רבה יותר. אנחנו סבורים כי תופעה זו נובעת מכך שהשיעור בדרך כלל מתנהל על דרך של העברת ידע, ופחות במתכונת של דיון.
- ◆ מתכונת מרבית הקורסים היא שהשיעור אינו מאפשר לסטודנטים "להתרומם" מעבר לרובד הבסיסי של רכישת ידע והבנה ראשונית בדיסציפלינה הנלמדת, כישורים אשר אינם מספיקים לצורך גילוי מעורבות גבוהה בשיעור. הטקסונומיה של בלום² מגדירה שישה כישורים קוגניטיביים כמדרג של מטרות חינוכיות, אשר תלויות ונבנות כל אחת על הקודמת לה. "ידע" ו"הבנה" מוגדרים כמדרגים

* דקאן בית הספר למשפטים במרכז הבינתחומי.

TAXONOMY OF EDUCATIONAL OBJECTIVES: THE CLASSIFICATION OF EDUCATIONAL GOALS, Handbook I: Cognitive Domain (B. S. Bloom, M. D. Engelhart, E. J. Furst, W. H. Hill & D. R. Krathwohl eds., 1956) 2

הנמוכים ביותר בטקסונומיה. יישום, אנליזה, סינתזה והערכה ביקורתית נשענים על רובדי הכישורים הבסיסיים יותר. על מנת לאפשר לסטודנטים לפתח את כישוריהם ברמות גבוהות יותר, אנו נדרשים לחשוב מחדש על מטרותיו של השיעור הפרונטלי ועל האופן שבו ראוי להיערך למפגש בכיתה.

◆ אחד מהאתגרים המרכזיים של ההשכלה הגבוהה היום הוא להבין מה צריך להתרחש במסגרת ההכנה האישית בבית לקראת השיעור ומה צריך לקרות במפגש בכיתה. אנחנו מאמינים שדווקא הגורם שקרא תיגר על המתכונת המסורתית של השיעור הפרונטלי, הוא הגורם שבו צריכים כיום להיעזר על מנת לאפשר למפגש הכיתתי להפוך למעניין ורלוונטי יותר. גורם זה הוא כמובן ההתפתחויות הטכנולוגיות.

◆ בעבר, טרם התפתחותה של הטכנולוגיה והנגשתה לציבור בכללותו, סטודנטים היו מגיעים לשיעור על מנת לרכוש ידע, וזאת מאחר שהשיעור הפרונטלי היה המקור היחיד למה שנלמד בכיתה. ההתפתחות הטכנולוגית הראשונה ששחררה את הסטודנטים מהצורך להגיע פיזית לשיעור הייתה מכונת הצילום המסחרית. אך מאז כניסתם של המחשבים הניידים וכן התפתחותו של האינטרנט כאמצעי לשיתוף מידע, תמריץ זה לנוכחות בשיעור איבד מחשיבותו לחלוטין. גם מבלי להיות נוכחים בשיעור, לסטודנטים גישה קלה לידע המועבר בו, בין היתר באמצעות שיתוף ב"מחברות בחינה" וחומרים אחרים באינטרנט, והתרומה של נוכחות בשיעור הפרונטלי פוחתת מנקודת מבטם. תופעה זו ניכרת במיוחד בלימודי המשפטים.

◆ לצד בעיה זו, ניתן להצביע על התפתחות טכנולוגית נוספת המפחיתה את האפקטיביות של השיעור הפרונטלי. קיומן של הסחות דעת טכנולוגיות בלתי-פוסקות מפריעות לסטודנטים לשמור על ריכוז רציף לכל אורכו של השיעור. גישה לסמארטפונים וגלישה באינטרנט באמצעות מחשבים ניידים מאפשרות לסטודנטים להיות נוכחים-נפקדים בשיעור, כאשר הם אינם קשובים למתרחש בו.

◆ בשנים האחרונות נעשים ניסיונות להשתמש בטכנולוגיה על מנת להגביר את העניין של הסטודנטים בשיעור ולעודד אותם לקחת חלק בשיח המתקיים במסגרתו. הגישה הרווחת כיום לשימוש באמצעים טכנולוגיים לצורך שיפור ההוראה היא ניצול הטכנולוגיה במהלך השיעור הפרונטלי עצמו, וזאת באמצעות ליווי השיעור במצגות, הקרנת סרטונים, שימוש במערכות אינטראקטיביות לעריכת משאלים בזמן אמת ועוד. אנו איננו סבורים כי בכוחם של אמצעים מסוג זה ליצור בעבור השיעור הפרונטלי ערך מוסף של ממש.

לעומת זאת, אנחנו מאמינים שבאופן פרדוקסלי, דווקא הטכנולוגיה, שקראה תיגר על מתכונת השיעור המסורתית, יכולה לסייע להכניס רוח חיים חדשה לשיעור הפרונטלי. כיום קיימות פלטפורמות אינטרנטיות רבות לרכישת ידע ואף כישורים (skills) באמצעות למידה עצמית מרחוק. לאחרונה נחשפתי לאתר Coursera³, המציע קורסים מתוקשבים הבנויים מראש להוראה מרחוק במגוון רחב של תחומים, כולל משפטים. בשונה מצילום שיעור המתנהל בכיתה, קורסים אלו מצולמים במיוחד בעבור הצופה מהבית. הם מתוכננים היטב, נסמכים על טכניקות של הוראה אפקטיבית ועושים שימוש בעזרים אינטראקטיביים שונים על מנת ליצור עניין ומעורבות מצד הסטודנט. קורסים מסוג זה מאפשרים הקניית ידע והבנה במדרגים הבסיסיים של הטקסונומיה של בלום.

◆ בהקשר זה, האתגר שלנו בחינוך המשפטי הוא לאמוד את ערכו המוסף של השיעור בכיתה ולמנף אותו לצורך הקניית כישורים, מעבר לידע והבנה של חומר הלימוד. נראה לנו כי שילוב נכון בין לימוד מתוקשב, הנסמך על מגוון עזרים טכנולוגיים, ללימוד בכיתה בקבוצות קטנות ואינטימיות, שבהן מתנהל דיון בלבד, הוא המפתח להגשמת המטרות המשותפות של בית הספר למשפטים במרכז הבינתחומי ותלמידיו.

◆ אנחנו בוחנים כעת את האפשרויות השונות לשילוב בין שני אלמנטים אלו. בשונה מהגישה הרווחת שהצגתי, הדוגלת בהבאת הטכנולוגיה לכיתה, אנו מאמינים כי דווקא באמצעות ניצול הטכנולוגיה מחוץ לכיתה להקניית הידע הראשוני נוכל לנצל טוב יותר את השיעור לקיום דיונים מעמיקים יותר ולפיתוח מיומנויות מורכבות יותר כגון ניתוח וחשיבה ביקורתית. משיחות עם הסטודנטים התברר שכך הם דמיינו את הלימודים באוניברסיטה, ומשזה לא התממש, הגיעה האכזבה. לצורך מימוש חזון זה אני סבורה כי צריך לפעול לשילוב בין שיעורים מתוקשבים לדיונים בלתי-אמצעיים, ונעדרי טכנולוגיה, בקבוצות קטנות.

◆ אתגר נוסף שעלינו לתת עליו את הדעת הוא הצורך לשלב בין תאוריה לפרקטיקה בלימודי המשפטים. בהקשר זה ניתן להצביע על שתי סוגיות רלוונטיות. ראשית, מהשיח שלנו עם הסטודנטים עלה כי הם חשים שהחומרים התאורטיים המועברים בשיעור מנותקים מהאקטואליה, שלה היו מעוניינים להקצות חלק משמעותי יותר מהדיון בשיעור. אנו סבורים כי באמצעות שילוב דוגמאות עכשוויות בלימודי התאוריה, סטודנטים יוכלו להרגיש מחוברים יותר לחומר

המועבר בשיעור ולמצוא בו עניין רב יותר. הכוונה איננה להקצאת זמן רב יותר ללימוד של פסקי דין, חקיקה או ידע מעשי אחר בנושא הקורס, אלא לקישור טוב יותר של החומר הנלמד, בין שהשיעור מדגיש תאוריה ובין שהוא מדגיש דוקטרינה, לדוגמאות חיות ולמציאות הסובבת את הסטודנטים.

◆ שנית, סטודנטים מצפים לרכוש מיומנויות וכישורים מעשיים במסגרת לימודי המשפטים, כגון כישורי כתיבה משפטית, יכולות טיעון ועוד. הסטודנטים מייחסים חשיבות רבה להכשרה מעשית משמעותית יותר שתסייע להם בפיתוח כישורים (skills) שיהיה להם ערך עם תחילת הקריירה המקצועית שלהם. לאור זאת אנו נדרשים לבחון אפשרויות שונות לשילוב טוב יותר של הכשרה מעשית בלימודי המשפטים, באמצעות חינוך קליני (אשר לו כמובן גם מטרות חברתיות) או קורסים מעשיים ייעודיים.

◆ האתגר השלישי הניצב בפנינו הוא שאלת הגלובליות אל מול הלוקליות של ההשכלה המשפטית. בהשכלה משפטית תמיד יהיה מרכיב מקומי. אך באופן בלתי-נמנע עולה שאלת השפעתה של הגלובליזציה על עולם המשפט והחינוך המשפטי. נראה כי כיום מגלים הסטודנטים עניין בפתיחת אפשרויות תעסוקה בחו"ל, או לחלופין בתעסוקה מקומית בעלת היבטים בין-לאומיים. בתחומי המשפט המסחרי העסקי הפך הצורך בידע בעל גוון בין-לאומי להכרח.

◆ לאור זאת, עלינו לבחון כיצד משלבים תכנים בין-לאומיים בהשכלה המשפטית המקומית. שחרור מכבלי הדין המקומי יוכל לסייע גם בתהליך העמקת התכנים העיוניים של תחום המשפט. זאת, מכיוון שבמסגרת ההכשרה המשפטית ה"גלובלית" מטבע הדברים יושם דגש רב יותר על תאוריה משפטית ומתודולוגיות סדורות מאשר ניתוח של דין מדינתי זה או אחר.

◆ בשנים האחרונות הוספנו כשלושים קורסים מרוכזים, המתחלפים מדי שנה, ומועברים על ידי מרצים אורחים מחו"ל. כל תלמיד משפטים מחויב לקחת כמה קורסים מחטיבת הקורסים באנגלית. בימים אלו אנו שוקלים לפתוח תכנית מלאה לתואר ראשון למשפטים שתילמד כולה בשפה האנגלית, וזאת במסגרת בית הספר הבין-לאומי הפועל במרכז הבינתחומי מזה כעשור. קהל היעד לתכנית זו יהיה סטודנטים מקומיים ובין-לאומיים כאחד. אני מאמינה כי בתכנית מסוג זה עשויות להיות גלומות הזדמנויות רבות עבור הסטודנטים שלנו, כולל חשיפה לחברים לספסל הלימודים מכל העולם, הרחבת תכניות חילופי הסטודנטים וחשיפה נוספת למרצים אורחים ממדינות ומשיטות משפט שונות. תכנית הלימודים הבין-לאומית תאפשר לנו לבחון מחדש סוגיות מוכרות מזווית גלובלית.

פרופ' אמנון כרמי*

מדיניות ההוראה

הנהלת בית הספר שקדה מאז הקמתו ועד היום על מתכונת לימודים מאתגרת, מחייבת, בלתי-מתפשרת. מתכונת זו התממשה ומתממשת תוך שמירת הכללים הבאים:

א. קבלת תלמידים: קבלת תלמידים ללימודים מותנית בשלושה: (1) ציון פסיכומטרי; (2) ציון בגרות; (3) ריאיון אישי לפני ועדת הקבלה. ועדת קבלה מורכבת מראש בית הספר, ראש המערך האקדמי של בית הספר ופסיכולוג בכיר. ועדת הקבלה מממשת שתי משימות: ראשית, היכרות עם המועמדים ובחינת תכניותיהם ויכולותיהם. שנית, היכרות של המועמדים עם חזון הלימודים וההוראה בבית הספר והצבת התנאים לקבלה וללימודים. כבר בשלב ראשוני זה מובהרת לתלמידים חובת הנוכחות המלאה בשיעורים בכל יום ובמשך כל שנות הלימודים והסנקציה של הפסקת הלימודים (ראו להלן). אין קבלה לתלמידים המתכוונים לעבוד עבודה מלאה במקביל ללימודים. תלמידים הנזקקים לתמיכה כלכלית נעזרים במלגות. התלמידים מתחייבים בכתב מראש להקדיש את מרב זמנם ללימודים.

ב. חובת הנוכחות: ההוראה בבית הספר אינה מתמקדת רק בהרצאות לתלמידים. המרצים משלבים במשך השיעורים דיונים, שאלות ותשובות והתייחסות למטלות (ראו להלן). התלמידים חייבים לפיכך להשתתף בכל השיעורים. חובה זו ממומשת על ידי כך שהמרצים מקיימים רישום של התלמידים הנוכחים בכל שיעור. לאחר השיעור מועבר טופס הנוכחות למזכירות בית הספר. תלמידים נעדרים נקראים לצורך מתן הסבר אל החונך האישי שלהם (ראו להלן), ובהיעדר צידוק (כגון: שירות מילואים, חתונה, לווייה, מחלה) הם מזומנים לשיחה אצל ראש בית הספר. בהישנות היעדרות משיעורים ללא צידוק מוצאים התלמידים מן הלימודים (כחמישים אחוז מתלמידי המחזור הראשון הפסיקו את לימודיהם עד תום תקופת הלימודים).

ג. מטלות: הנהלת בית הספר מעודדת את המרצים להטיל על תלמידיהם מטלות שבועיות. המטרות הן: (א) לסייע לתלמידים בסוף השבוע לסכם בכתב את מה שנלמד ולהשיב על שאלות על חומר זה; או (ב) להכין אותם לקראת השיעור הבא על ידי קריאת פסיקה או מאמר. בדיקת העבודות השבועיות והחזרתן לתלמידים מתקבלת על ידם ברצון רב חרף המעמסה הכרוכה בעמל נוסף.

* ראש בית הספר למשפטים, המכללה האקדמית צפת.

ד. חונכות: הנהלת בית הספר הקימה את מוסד החונכות. לכל מרצה הוקצו כמה תלמידים. המרצה מופקד על הושטת עזרה לחניכיו הן בתחומי הלימודים והן בתחומים אחרים, לרבות ייעוץ ועזרה בבעיות אישיות, עבודה, חברה, דיור וכיו"ב. בראש המוסד עומד החונך הראשי האמור להפעיל את המוסד ולפתור בעיות שאין בכוח החונכים להתמודד עמן. ראש בית הספר מסייע לחונך הראשי בעת הצורך. הפעלת המוסד מביאה ברכה למערכת היחסים שבין המורים לתלמידים ואף מקדמת את רמת הלימודים.

האתגרים

אתגרים מרכזיים עכשוויים בחינוך המשפטי:

- א. שדרוג איכותי וכמותי של חינוך אתי. תופעת חוסר יושר של תלמידי משפטים חייבת לעורר דאגה וחשיבה על דרכי התמודדות למן שלב הקבלה, המשך במהלך הלימודים (והבחינות), ההתמחות והעיסוק במקצוע.
- ב. שדרוג איכותי וכמותי של לימודי עריכת הדין (כגון: אמנות הטיעון, הניסוח, החקירה, הגישור וכיו"ב). מרבית הנרשמים ללימודי המשפטים מתכוונים לעסוק בעריכת דין, ולפיכך שומה על המוסד הגובה את שכר ההוראה לספק להם את מבוקשם.
- ג. שדרוג איכותי וכמותי של מוסד ההתמחות. אשר לכמות, מומלצת תקופה של שנתיים, וזאת תוך מתן שכר נאות למתמחים. אשר לאיכות, שומה לבנות את ההתמחות כשלב נוסף של הלימודים, לרבות בחינות ביניים והתנסויות בתחומים משפטיים אחדים, וכל זאת בשילוב של עורכי הדין (או השופטים) המנחים יחד עם מורי המשפטים.

פערי ההוראה

העוסקים בפרקטיקה (שופטים, עורכי דין) מעידים על ירידה משמעותית ברמת הדור הצעיר של עורכי הדין. אין ספק שהטעם לכך נעוץ, בין היתר, בתנאי הקבלה, הלימודים והסיום במספר מכללות למשפטים. ייתכן שהסקר שנערך בשעתו על ידי לשכת עורכי הדין לא שיקף נכוחה את המציאות השוררת בכמה מכללות. סקר קפדני של המועצה להשכלה גבוהה (או מוסד מוסמך דומה) ופיקוח קפדני על הלימודים במכללות עשויים לפרוש את המציאות כהווייתה ולהביא בעקבותיהם צעדים דרושים לשיפור המצב.

פרופ' שחר ליפשיץ*

מצוינות, מחויבות לקהילה ופולורליזם:

הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן היום

במאמר שנכתב לפני כעשור מתחו פרופ' יוסף ויילר ויניב פרידמן ביקורת חריפה על תרבות הלימוד וההוראה בפקולטות למשפטים בישראל. הכותבים הביעו חשש שההתנהלות שחשפו עלולה לפגוע גם במקצועיות של עורכי הדין המוכשרים בפקולטות הללו. הגם שממצאי המאמר התבססו על מחקר שנערך באחת הפקולטות למשפטים בישראל שאינה של אוניברסיטת בר-אילן, הפקולטה בבר-אילן ראתה בו הזדמנות לעריכת בדיק בית גם אצלה. לשמחתי אני יכול לדווח כי במרבית המשתנים שבהם עסק המחקר חל שינוי ניכר לטובה.

רפורמה בתכנית הלימודים

בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן נערכה רפורמה מקיפה בתכנית הלימודים. במסגרת הרפורמה, לצד קורסי היסוד בתחומי המשפט הקלאסיים – חוזים, נזיקין, פלילי, תאגידיים, משפט חוקתי וכיו"ב – הוספו לתכנית הלימודים גם מקצועות בין-תחומיים הנוגעים לתחומי הממשק בין מדעי החברה והרוח למשפט, המרחיבים את אופקי הסטודנטים. חלק ממקצועות אלה נלמדים כקורסי חובה. נוסף על כך פתחה הפקולטה תכנית מובנית שמטרתה פיתוח יכולות המחקר של הסטודנטים לתואר ראשון. כך משתתפים הסטודנטים בקורס ייחודי בשיטות מחקר ובסמינר עיוני המתמקד בקריאה ביקורתית של ספרות משפטית. בסופו של התהליך נדרשים הסטודנטים להשתתף בסמינר מחקרי שבמסגרתו הם עורכים מחקר עצמאי מלא. בשנת תשע"ד נוסדה תחרות הדקאן לכתיבת מאמרים, שבמסגרתה תלמידים מצטיינים כותבים עבודת מחקר בהנחיה אישית. כל הסטודנטים לתואר ראשון משתתפים גם באחת מעשר קליניקות משפטיות, שמטרתן כפולה: להעניק סיוע לאוכלוסיות חלשות במימוש זכויותיהן, ולחנך לרגישות חברתית ולנכונות לסייע לאוכלוסיות חלשות גם בהמשך דרכם המקצועית של הסטודנטים.

תרבות הלימוד וההוראה

ויילר ופרידמן תיארו במאמרם שיטות לימוד "מכניות". אך כיום השיעורים מבוססים בעיקרם על היכרות קודמת של התלמידים עם חומר הקריאה, על הגשת ניירות עמדה שבהם מתכתבים הסטודנטים באופן יצירתי עם חומר הקריאה ועל דיונים

* דקאן הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן.

לרוב. ויילר ופרידמן תיארו במחקרם בעיה קשה של נוכחות ושל מוכנות לשיעור. כבר-אילן, בקורסי הבחירה, בסמינרים ובסדנאות אנו חווים רמת נוכחות ומוכנות גבוהה, וכך גם במרבית קורסי החובה. עם זאת, בחלק מקורסי החובה, בייחוד בשנים המתקדמות, יש ירידה מסוימת ברמת הנוכחות והמוכנות. ישנם מרצים המתמודדים עם כך באמצעים "חיצוניים" כגון בדיקת נוכחות, פנייה יזומה לסטודנטים בשאלות כמקובל בארצות-הברית, בחנים על חומר הקריאה ותוספת לציון על השתתפות פעילה. מרצים אחרים, ואני ביניהם, סבורים כי הקפדה שיטתית על הוראה מעניינת, מאתגרת וברמה גבוהה, ובמקביל הגדרת ציפיות ברורה ויצירת אתוס של מחויבות ומקצוענות, הן אמצעים "פנימיים" ראויים יותר לסביבה אקדמית לעידוד נוכחות ומוכנות.

אתגרי העתיד

הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן חרטה על דגלה שלושה עקרונות: ראשית, מצוינות במחקר ובהוראה; שנית, מחויבות לקהילה ולפיתוח המשפט הישראלי; ושלישית, פלורליזם. לעקרונות הללו השפעה עמוקה על הדרך שבה מעוצב החינוך המשפטי בפקולטה ועל האתגרים הניצבים בפניה.

טיפוח מצוינות

חתך הקבלה של הסטודנטים לתואר הראשון בפקולטה הוא מהגבוהים בישראל. במבחני ההסמכה של לשכת עורכי הדין הסטודנטים שלנו מדורגים בקביעות במקומות הראשונים. הפקולטה מקבלת באופן תדיר פניות משופטים, מגופים ציבוריים וממשרדים פרטיים יוקרתיים המבקשים את סיוענו בהשמת הסטודנטים אליהם. אולם כל אלה טומנים בחובם גם סכנה, שעליה עמדו ויילר ופרידמן, כי סטודנטים מוכשרים המעריכים שעתידם המקצועי מובטח יוכלו לסיים את הלימודים בהצלחה ללא מאמץ. אמנם, השינוי בתרבות ההוראה והמבנה האישיותי והאינטלקטואלי של רבים מתלמידינו מוליכים אותם לשאוף להצטיין גם מעבר לרף הנדרש לצורך הבטחת עתידם המקצועי. עם זאת, בפקולטה התגבשה העמדה כי יש לפתח דרכים מוסדיות נוספות לטיפוח אתוס של מצוינות, לסימון סטודנטים מצוינים, להכשרתם ולהעשרתם. חבילת המצוינות שמציעה הפקולטה כוללת את הרכיבים הבאים: ראשית, עידוד הסטודנטים המצטיינים להשתתף בתכניות רב-תחומיות המשלבות לצד לימודי המשפטים גם לימודי כלכלה, פילוסופיה, מנהל עסקים, חשבונאות, לימודי מזרח אסיה ופסיכולוגיה. שנית, נטילת חלק בתכניות בין-לאומיות ללימודי משפטים בבתי ספר בחו"ל שעמם יש לפקולטה הסכמים לשיתוף פעולה. שלישית, סטודנטים מצטיינים משתתפים בתחרויות בין-לאומיות בתחומים שונים כגון משפט הומניטרי וגישור, וקוצרים בהן הישגים מרשימים.

רביעית, לאחרונה נערכה רפורמה בכתב העת המרכזי של הפקולטה, "מחקרי משפט", המנוהל על ידי הסטודנטים, שמטרתה להפוך את החברות במערכת כתב העת לחוויה לימודית מכוננת ומעשירה. חמישית, בפקולטה מתקיימות סדנאות ייחודיות בנושאים כגון: כלכלה ומשפט, פילוסופיה ומשפט, משפט עברי, משפט פלילי ומשפט חוקתי. שישית, בשנת הלימודים תשע"ד נפתחה תכנית מיוחדת לעידוד מצוינות, שהקבלה אליה מבוססת על הליך ייחודי המשלב את הישגי המועמדים בלימודים, ריאיון אישי וקבוצתי ועבודת כתיבה. המתקבלים לתכנית משתתפים בסדנה שבה מרצים טובי המרצים בארץ ואף אורחים מחו"ל. הם ייזמו שולחנות עגולים שבהם ישתתפו רגולטורים, אנשי אקדמיה ועורכי דין מן השורה הראשונה. הציפייה היא שהמשתתפים בתכנית יהפכו למנהיגים אינטלקטואליים, וירתמו גם סטודנטים נוספים להשתתף במיזמים שונים כגון הוראת אזרחות בפריפריה והקמת פורום משפט ואקטואליה. המשתתפים בתכנית כותבים בהנחיה אישית עבודת גמר מחקרית תאורטית או נייר מדיניות מעשי או יוזמים פרויקט חברתי קהילתי.

איזון בין חינוך משפטי אוניברסלי לעיסוק במשפט הישראלי

מבנה התמריצים הקיים באקדמיה המשפטית הישראלית מוליך לכך שחלק ניכר מן ההכשרה והקידום של חברי הסגל בישראל מבוסס על מחקר אוניברסלי ועל פרסומים באנגלית, בעיקר בכתבי עת המתמקדים במשפט האמריקני. להכשרה האוניברסלית של חוקרי הפקולטה יש תפקיד חשוב בעיצובם כמורים וכמחנכים. אולם בעיניי, ההתמקדות של הפקולטות בישראל במשפט האמריקני עלולה לפגוע ביכולתה של האקדמיה הישראלית לפתח את המשפט הישראלי ולהכשיר משפטנים שיפעלו עבור החברה בארץ. לכן, לדעתי, מן הראוי שלצד הדיון האוניברסלי העקרוני, חלק ניכר מהחינוך המשפטי ומן המחקר בפקולטה יכוון לקהילה שבה נטועה הפקולטה ולערכיה. כך, למשל, המחויבות הקהילתית של מלומדים ישראלים המתמחים במשפט חוקתי צריכה להניע אותם להוסיף לדיון החוקתי האוניברסלי דיון פרטיקולרי בסוגיות היסוד העולות מהגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, בתהליך הראוי לכינונה של חוקה במדינה שאין בה חוקה פורמלית שלמה ובאתגרים המיוחדים שהחברה הישראלית כחברה רב-תרבותית משוסעת ניצבת בפניהם. מסיבה זו החלטנו לאחרונה להקים מרכז מחקרי וחינוכי שיעסוק במשפט, יהדות ודמוקרטיה, ובהשלכותיהם על הציבוריות הישראלית. בנוסף, יזמה הפקולטה פורום ייחודי לשיתוף פעולה בין האקדמיה לבין בית המשפט העליון שמטרתו לעודד חוקרים ישראלים להשקיע בפיתוח המשפט הישראלי, כמו גם פורום ארצי של מרצים וחוקרים במשפט חוקתי. הפקולטה אף מעודדת את חבריה לתרום לפיתוח של המשפט הישראלי הנוהג. הפקולטה גאה בכך שכמה רפורמות משפטיות חשובות בתחומים שונים, מקורן בפעילות המחקרית והציבורית של

חברי הפקולטה. לאחרונה החליטה הפקולטה להפוך את פיתוח המשפט הישראלי בהקשרים הללו לחלק מן החינוך המשפטי הניתן בה. בשנת הלימודים תשע"ד הושקה תכנית מיוחדת לחקיקה ולרגולציה, המשלבת לימודים עיוניים עם הכשרה והתנסות מעשיות. התכנית כוללת ארבעה רכיבים: (1) קליניקה במשרד היועץ המשפטי לממשלה; (2) סדנת חקיקה בשיתוף מחלקת המחקר של הכנסת; (3) סדנת "פגוש את הרגולטור"; ו-(4) מקבץ קורסי בחירה בתחום החקיקה והרגולציה. חינוך קליני: כאמור, בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן קיים מערך קליניקות יוצא דופן בהיקפו ובתחומי פעילותו. מערך זה נותן מענה הן למצוקות אינדיבידואליות והן לנושאים חברתיים עקרוניים. הפקולטה באוניברסיטת בר-אילן היא הפקולטה למשפטים האוניברסיטאית היחידה בישראל שבה כל התלמידים לתואר ראשון משתתפים בפעילות הקלינית כחלק מחינוכם המשפטי. אחד האתגרים הניצבים בפני הפקולטה הוא מציאת האיזון והשילוב הראויים בין התפקידים הפדגוגיים לבין התפקידים החברתיים של מערך הקליניקות. אנו מתלבטים על אודות הדרך הראויה לשלב בין האופי הנחוש – הן מבחינת המחויבות ללקוחות והן מבחינה אידאולוגית – המאפיין במקרים רבים את העבודה הקלינית לבין צורת הניתוח הפלורליסטית הרחבה המאפיינת את כלל הלימודים בפקולטה והמתחייבת לדעתי מעצם העיסוק האקדמי.

פלורליזם

אתגר נוסף הניצב לפתחה של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, דווקא כמי שהייתה מזוהה כפקולטה "דתית", הוא האתגר הפלורליסטי. בנושא זה עברה הפקולטה מהפך דרמטי, וכיום היא מבקשת לשאת את דגל הפלורליזם. זאת, לא רק כתאוריה וכערך נורמטיבי מכונן, אלא גם כמציאות עובדתית של קהילת חוקרים וסטודנטים המכילה ריבוי דעות, השקפות עולם ודיסציפלינות. לפיכך, הפקולטה למשפטים מתגאה בכך שהיא מזמינה חוקרים וסטודנטים לפגוש אנשים שאינם כמוהם לשיח נוקב, מעמיק ומכבד. הרכב חברי סגל הפקולטה והסטודנטים שלה כולל כמות דומה של דתיים וחילוניים, שלהם השקפות עולם מדיניות, כלכליות וחברתיות שונות. בפקולטה פועלים כמה פרויקטים ייחודיים המיועדים לטפח ולהגשים את ערכי הפלורליזם, ביניהם: קבוצת מחקר בהשתתפות מרצים, תלמידים וקלינאים, העוסקת בפלורליזם במשפט בכלל ובמשפט הישראלי בפרט; פורום "משפטים נפגשים" שבמסגרתו חוקרים העוסקים במשפט עברי ובמשפט כללי דנים בבעיות דומות שבהן הם נתקלים במחקריהם; ופרויקט "דמוקרטיה על נס" שיזמה מועצת הסטודנטים של הפקולטה ובו מציגים בפני קהילת הפקולטה אישי ציבור בעלי מנעד עמדות רחב את השקפת עולמם בסוגיות ציבוריות רחבות.

פרופ' יובל שני*

הפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית, שאני כיום עומד בראשה, השקיעה בשנים האחרונות מאמצים רבים על מנת לשפר בהתמדה את איכות ההוראה בפקולטה ואת תרבות הלימודים בה. עקב כך, המצב היום בתחומים אלו טוב מבעבר, אם כי עדיין לא הגענו אל המנוחה והנחלה ועדיין יש מקום לשיפור.

עיקר השינוי שביצענו הוא צמצום לימודי החובה והגדרה מחדש של מטרותיהם. בעבר שיעורי החובה היו רחבי היקף ונועדו בראש ובראשונה להקנות ידע דוקטרינרי בסיסי על אודות תוכני ההסדרים התחיקתיים וההלכות המשפטיות בתחום הנלמד. היום מספרם של שיעורי החובה (ושל שיעורי "האשכול הראשי" הכוללים בחירה מצומצמת בין קורסי יסוד נוספים) הוא מינימלי, ולתלמידים מוצעת אפשרות בחירה נרחבת. צמצום לימודי החובה מגביר את הסיכויים כי התלמידים ימצאו עניין בנושאי הלימוד (שהם בחרו בעצמם, ברוב המקרים), ויגבירו על כן את רמת ההשקעה שלהם בקורסים שאליהם הם רשומים. יתר על כן, וחשוב מכך, מטרתם של שיעורי החובה ושיעורי "האשכול הראשי" השתנתה. חשיבותו של הרכיב הדוקטרינרי בשיעורים אלה ירדה, ואנו רואים בהם היום כמיועדים בעיקר להבנת עקרונות הפעולה המכווננים של תחומי המשפט העיקריים, מיקום תחומים אלה בהקשר משפטי, תרבותי ותאורטי רחב יותר והקניית כלי ניתוח ביקורתיים של התחום הנלמד - הכול תוך יישום גישות תאורטיות רלוונטיות (משפט וכלכלה, משפט ומוסר, CLS, משפט ותרבות וכד') ותובנות רב-תחומיות.

שינוי הדגש בהוראת מקצועות החובה והמעבר מחינוך דוקטרינרי לתאורטי, מתיישבים גם עם השינוי בפרופיל של חלק משמעותי מחברי סגל הפקולטה. בעבר היה עיקר פעילותם המקצועית של רוב המורים חקר טקסטים משפטיים וניתוחם בהקשר לוקלי, ואילו היום רובם בעלי רקע תאורטי רחב, המבצעים יותר ויותר מחקרים בין-תחומיים, שאינם תלויים במקום ובזמן.

שינוי נוסף בתכנית הלימודים שנקטנו לאחרונה העשוי לשפר את תרבות הלימודים בפקולטה, הוא פיתוח סדנאות מחקר כמסגרת לימודים מרכזית נוספת בצד הרצאות פרונטליות, סמינרים וסדנאות מעשיות (אנו מציעים למעלה מעשר סדנאות מחקר בכל שנה). סדנאות המחקר מחייבות קריאה מעמיקה של מאמרים, הגשת ניירות תגובה ודיון ברמה אקדמית גבוהה. הן מרגילות את התלמידים שלנו להתייחס ברצינות לטקסטים אקדמיים, ומספקות להם כלים ניתוחיים וביקורתיים מן המעלה הראשונה.

* דקאן הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית.

בצד השינוי בתוכני השיעורים ובמבנה תכנית הלימודים, הפקולטה מחויבת לסדרת יזמות לעידוד תרבות הלמידה. בכלל זה הפקולטה אוכפת את דרישת הנוכחות בשיעורים, ומאמצת שיטות לוידוא קריאת חומר הרקע, לרבות בחנים, עבודות שבועיות והצגת שאלות לתלמידים ספציפיים בשיטה הסוקרטית. גם הגבלתם של היקפי מספרי העמודים המקסימליים שהמורים רשאים להקצות לתלמידים לקרוא, נועדה לשרת את התכלית של השגת שיפור ברמת ההכנה לשיעורים.

מכלול האמצעים הללו כבר הוביל לשיפור ממשי ברמת הנוכחות בשיעורים ובעמידה טובה יותר מבעבר בדרישות הקריאה לקראת השיעורים.

הסיבה העיקרית אשר מנעה מאתנו, עד כה, להשיג באופן מלא את כל היעדים שלנו בתחום תרבות הלימודים ורמת הלמידה היא, למיטב הבנתי, שיטת הבחינות הנהוגה בפקולטה, אשר מבוססת עדיין במידה רבה מדי על בודקים זוטרים, המעריכים את איכות הבחינות על בסיס checklist (נקודות לפתרון). שיטה זו מעודדת חשיבה סכמטית, אפילו בנוגע לנושאים תאורטיים, ומעניקה יתרון יחסי לתלמידים המשננים חומרים משננים קודמות, על פני תלמידים יצירתיים, המיישמים רעיונות ביקורתיים מקוריים על החומר הנלמד. שיטה זו גם מאפשרת לאותם התלמידים המונעים בצורה חזקה משיקולים תועלתניים לרכז מאמץ בתקופת הבחינות, להתכונן באמצעות מחברות בחינה משננים קודמות, ולקבל ציונים סבירים בבחינות. האתגר הרובץ לפתחנו בהקשר זה הוא לערוך רפורמה בתוכני הבחינות, לחזק את מערך בדיקת הבחינות שלנו ולהפחית את משקלן של הבחינות הסופיות בציון הסופי של הקורסים. אתגר זה נהיה מורכב יותר עם השנים, וזאת לאור הגידול החד בעלויות החינוך המשפטי, בשל העלייה במורכבות המחקר המשפטי והשלכות הדבר על הזמן העומד לרשות חברי סגל הפקולטה, ובגלל הצורך המתמיד בגידול בכוח האדם ובגיוס משאבים חומריים נוספים.

כיוון אחר שבו עלינו לפעול הוא הגברת העניין של התלמידים שלנו בשיעורים ובחומר הקריאה, וזאת, באמצעות הכשרה טובה יותר של מורים בפקולטה (תהליך שצבר תנופה מסוימת, לאחר הקמת הרשות להוראה וללמידה באוניברסיטה העברית) וקישור טוב יותר בין חומר הקריאה לתוכני השיעור.

למרות כל האמור למעלה, יש לציין שרבים מחברי הסגל בפקולטה מלמדים כמרצים אורחים בבתי ספר מובילים למשפטים בצפון אמריקה, באירופה ובאוסטרליה. ההתרשמות שלהם היא שהפער בין "תרבות הלימוד" במוסדות אלה לבין זו הנהוגה באוניברסיטה העברית אינו רב. ההערכה של רבים מאתנו היא כי מידת המחויבות של חלק משמעותי מהתלמידים הישראלים שלנו לקריאת המקורות, להשתתפות פעילה בשיעורים ולפיתוח דיון ביקורתי אינה נופלת מזו של תלמידים זרים, ולעתים אף עולה עליה.

החינוך המשפטי בישראל צריך לעמוד באתגרים הנובעים מהציפיות ההולכות והגדלות מבוגרי הפקולטה למשפטים, המשקפות את התרחבות החיים המשפטיים והתעבותם. על הבוגר להיות בעל כלי ניתוח תאורטיים אקדמיים ומיומנויות מקצועיות בעלות "שווי שוק" גבוה; עליו להיות משפטן ישראלי, המסוגל לפעול בסביבה גלובלית; ועליו לפעול בזירה המשפטית תוך הבנת זירות הפעולה העסקיות, הפוליטיות והתרבותיות המשיקות לזירה המשפטית. מכאן שעלינו להעניק לתלמידים שלנו בה בעת חינוך דוקטרינרי ותאורטי, חינוך לוקלי וגלובלי, חינוך משפטי קלאסי ובין-תחומי, ידע עיוני ומעשי וכדומה.

הפקולטה שלנו אכן אימצה שורה של אמצעים שנועדו להעשיר את חוויית הלימודים של התלמידים שלנו, ולספק להם כלים אקדמיים ומקצועיים מגוונים - כגון סדנאות מעשיות, פעילויות חווייתיות הכוללות התנסות מעשית (קליניקות, התמחויות בארץ ובחול"ל ומשפטים מבוזרים), עידוד השתתפות בתכניות חילופין בחול"ל (כחמישית מתלמידי הפקולטה לומדים סמסטר אחד בחול"ל, והפקולטה היא חברה מייסדת ב-Center for Transnational Legal Studies בלונדון), היצע עשיר של קורסים באנגלית שמלמדים מרצים אורחים מחול"ל, מתן אפשרות לרוב גדול מתלמידי הפקולטה ללמוד בתכנית משולבת עם חוג אקדמי אחר (והיוב כל התלמידים להשתתף בקורסים מחוגים אחרים) ועוד.

האתגר הניצב בפנינו הוא כיצד להמשיך ולהציע את שפע הפעילויות האמור - המשתווה לזה המוצע באוניברסיטאות הטובות בעולם, בתוך מסגרת זמן קצובה (שבועה סמסטרים), ובהינתן כמות המשאבים הדלה יחסית העומדת לרשות מוסדות לימוד ישראליים. החשש שלנו הוא כי השמיכה התקציבית, הארגונית והזמנית היא קצרה מדי, וכי יקשה עלינו, לאורך זמן, לספק העשרה והרחבה שתעניק לכל התלמידים שלנו בסיס משפטי רחב ועמוק. במילים אחרות, האתגר הוא למצוא דרך, זמן ומשאבים שיאפשרו לתלמידים שלנו להמשיך לענות על הציפיות הרבות שתולים בהם מעסיקים פוטנציאליים ומסגרות ללימודי המשך, ועל הציפיות שלהם עצמם.

הפקולטה שלנו קולטת לשירותיה בהצלחה רבה את התלמידים המצטיינים של מוסדות לימוד אחרים בישראל, אוניברסיטאות ומכללות, הן במסגרת לימודי התואר השני והשלישי, ולעתים גם במסגרת הלימודים לתואר ראשון (לאחר שנה ראשונה במוסד אחר). הניסיון שלנו עם תלמידים אלו הוא בדרך כלל חיובי מאוד. אין לי ספק כי בכל מוסדות הלימוד בישראל יש שכבה עבה, יותר או פחות, של תלמידים מצטיינים וכי ההתייחסות הדיכוטומית למכללות כמוסדות מדרגה שנייה אינה במקומה. אגב, גם חלק גדול מחברי סגל ההוראה שלנו, לרבות כותב שורות אלו, מלמד או לימד בעבר במכללות.

עם זאת, הואיל והפקולטה שלנו היא בראש ובראשונה גוף מחקרי, הרי שמטבע הדברים יש הבדלים בין החינוך המשפטי שאנו מציעים לבין זה המוצע בחלק ממוסדות הלימוד האחרים בישראל שאינם רואים עצמם כמוסדות מחקר מובהקים. החינוך שאנו מציעים מיועד להכשיר בוגרי תואר אקדמי ראשון, שני או שלישי, בעלי התמחות בתחום המשפטים. אין אנו מתיימרים להכשיר עורכי דין, אם כי הכלים שאנו מקנים לתלמידים שלנו מספקים להם בסיס מצוין גם לפעול בזירה המקצועית הזו (עורכי דין רבים המעסיקים את בוגרי הפקולטה, שעמם אני מצוי בקשר, מדגישים בפניי את העניין הרב שלהם בהמשך הדגשת ההיבטים התאורטיים במסגרת הלימודים בפקולטה). למיטב הבנתי, החינוך המשפטי בחלק מהמוסדות האחרים מתמקד בצרכים אחרים של שוק העבודה המשפטי בישראל, והוא בעל מאפיינים מובהקים יותר של הקניית ידע מעשי. מכאן ש"שוק ההשכלה הגבוהה" בישראל מציע כיום מסגרות שונות לחינוך משפטי לבעלי צרכים, ציפיות ונטיות שונים. האוניברסיטה העברית מתמקדת ב"פלח שוק" מסוים – של תלמידים בעלי נטיות אקדמיות חזקות ופוטנציאל מוכח של הצטיינות אקדמיות. חינוך זה עולה בקנה אחד עם הציפיות של רוב המסגרות התעסוקתיות שאליהן מגיעים הבוגרים שלנו. אין להסיק מכך כי מסגרות הלימוד המתמקדות ככלל בפלחים אחרים של שוק התעסוקה, המעריכים יותר הכשרה מעשית, הן ברמה נמוכה יותר, כעניין של הגדרה.

פרופ' עמוס שפירא*

שלוש השאלות שהצגת – לגבי מתכונת השיעור, אתגרי החינוך המשפטי והירידה ברמת ההוראה והלימוד בעקבות ההרחבה המשמעותית במספר הפקולטות – נוגעות כולן ב"תרבות הלימוד" בלימודי משפטים. סבורני שאי-אפשר לנתק ניתוח של תרבות לימודי משפטים, שאתה מתייחס אליה, מדיון כללי בתרבות הלימוד באוניברסיטאות ובמכללות במקומותינו. לאחרונה התפרסמה בביטאון "הד החינוך" (פברואר 2013) רשימה מאלפת, ומטרידה, בכותרת "על בוגרים ושקרים", פרי עטם של פרופ' עוז אלמוג (סוציולוג והיסטוריון) וד"ר תמר אלמוג (מורה בכירה בחוג ללמידה, הוראה והדרכה) מאוניברסיטת חיפה, הדנה בסוגיה זו. ההערות שלהלן נסמכות בחלקן על ממצאיהם ותובנותיהם.

* דקאן בית הספר במרכז האקדמי למשפטים כרמל.

אין להתעלם מתלותם הכלכלית של המוסדות להשכלה גבוהה, ובייחוד של המכללות הלא מתוקצבות, במספר הסטודנטים המתקבלים ללימודים (לתואר ראשון ושני) – גורם המשפיע במישרין על תקציבם של המוסדות הללו. מכאן המאמץ בשיווק ההרשמה ללימודים ובמשיכת סטודנטים פוטנציאליים, הנתפסים כלקוחות מבוקשים, כצרכנים שיש להעניק להם תמריצים, הטבות והקלות בקביעת מערכת השיעורים והמועדים לבחינות ולהגשת עבודות, בצמצום חומר קריאת החובה, בדילול חובת הנוכחות בשיעורים, ב"נדיבות" באישור מועדים נוספים לבחינות ובמתן רחב יד של הקלות בלימודים על סמך אישורים על קשיי למידה, קשב וריכוז. כך נוצרת אווירה של מרוץ אחר התואר הנכסף, בהשקעה מינימלית ככל הניתן – מרוץ שאינו מאופיין, במקרים רבים, בסקרנות אקדמית של ממש ובשאיפה אמיתית לרכישת השכלה גבוהה פשוטה כמשמעה.

אין חולק על הברכה הרבה הטמונה בפתיחת שערי המוסדות להשכלה גבוהה, ובייחוד המכללות למיניהן, לאוכלוסיות רחבות ומגוונות יותר, גם בפריפריה. מהלך זה היה בבחינת כורח פוליטי-חברתי-תרבותי, שלא ניתן ולא ראוי היה להימנע ממנו. אולם המחיר הכרוך בכך הוא ירידה במוכנות וברמה הלימודית של חלק מהסטודנטים המתקבלים ללימודי משפטים, בעיקר במכללות, וספק אם נערכנו כיאות לכך. תוצאה הנובעת ממצב דברים זה היא שילובם, באותה מסגרת כיתתית, של תלמידים מוכשרים ובשלים יותר עם שאינם כאלה. זאת ועוד, לא מעט מבין מסיימי בתי הספר התיכוניים המתקבלים ללימודי משפטים אינם משופעים בהשכלה בוגרת ובמוכנות ללימודים אקדמיים. רבים מהם לוקים בשליטתם בשפה העברית (ובוודאי בשפה האנגלית), בכושר הבעה בכתב ובייחוד בעל-פה, ביכולות ניתוח וניסוח ובהרגלי קריאה וחשיבה. רווחת בקרב רבים התופעה של דילול מטלות הקריאה באמצעות תקצירים, תרגומים, סיכומים, "מחברות בחינה" ואפילו עבודות מוזמנות. חלק מהחומרים הללו ניתנים לרכישה מגופים מסחריים. סטודנטים לא מעטים שקועים בעולם הדיגיטלי, עוסקים בגלישה באינטרנט, במשלוח מסרונים ובשיטוט בטלפון הנייד (לפעמים גם במהלך השיעור), ונשענים באורח מסיבי על שירותי הגוגל והוויקיפדיה (כתחליף לשינון ולהטמעת ידע). לא כאן המקום לדון בסוגיית ההתמחות (בתום לימודי המשפטים) ובחינות לשכת עורכי הדין. פשיטא כי בחינות אלה, במתכונתן דהיום, אינן מסוגלות, ואינן מיועדות, לאמוד את מידת השכלתם ובשלותם האינטלקטואלית, כמו גם את כישורי החשיבה, הניתוח, היצירתיות, הניסוח וההבעה בכתב ובעל-פה של בוגרי הפקולטות למשפטים.

מצב הדברים המתוארים לעיל איננו מרנין כמובן, והשאלה היא מה דרוש וניתן לעשות בתנאי המציאות שבה אנו חיים. להלן כמה הצעות, שהן בבחינת רעיונות חלקיים, טנטטיביים, בלתי-מעובדים ולא מגובשים.

ראשית, ברי כי קיים פער משמעותי בינינו המורים (ודאי הוותיקים שבהם) לבין תלמידינו בכל הנוגע להתמצאות בעולם הדיגיטלי ולהזדקקות לטכנולוגיות תקשורת המתחדשות לבקרים. אם נרצה בכך ואם לאו, אסטרטגיות ההוראה והתקשורת שלנו עם הסטודנטים חייבות להתאים את עצמן למציאות הדיגיטלית והאידינא ולעבור שינויים משמעותיים, למשל, לגבי טכניקות הלמידה מרחוק (תוך צמצום מסוים, כנראה בלתי-נמנע, של ההוראה הפרונטלית).

שנית, ניתן לשקול רעיון (מרחיק לכת?) של התוויית שני מסלולים של לימודי תואר ראשון במשפטים. האחד, שהלימודים בו יישאו אופי יותר פרקטי (פחות תאורטי-עיוני במובן המסורתי המקובל, והחביב, עלינו). במסגרת מסלול כזה יינתן משקל משמעותי בתכנית הלימודים למרכיב הקליניקות (המשלבות למידה ויישום פרקטי) ולנושאים כגון אתיקה של עורכי דין והכנה ממוקדת יותר להתמחות ולהתנהלות בעולם המקצועי. כדי "למתן" את הממד הפרקטי-יישומי המודגש של תכנית הלימודים אפשר לשלב בה (בשנה הראשונה) כמה "לימודי ליבה" – קורסי מבוא ותשתית (בעיקר בתחום מדעי החברה והרוח) להקניית ידע כללי ולהרחבת אופקים. במסלול הפרקטי-יישומי תוקנה חשיבות מיוחדת להעצמת הזיקה בין הפקולטות למשפטים לבין חוגי המקצוע ומוסדותיו, ובכך נסייע יותר לבוגרים במציאת תעסוקה הולמת בתום לימודיהם. המסלול האחר ללימודי תואר ראשון במשפטים יהיה ממושך יותר (אולי סמסטר אחד או שניים נוספים), יישא אופי עיוני-מחקרי ורב-תחומי יותר ויהיה מיועד בעיקרו לסטודנטים השואפים והכשירים לעמוד בדרישות אקדמיות תובעניות יותר, ובמיוחד לאלו הנוטים לעיסוק במחקר משפטי וללימודי המשך לתארים מתקדמים. לא אתייחס כאן למתכונת הרצויה של לימודי תואר שני ושלישי במשפטים.

ושלישית, ניתן ורצוי לעצב דפוסים לשיתופי פעולה מוסדיים (גם במתן קורסים וסמינריונים) בין פקולטות ובתי ספר למשפטים באוניברסיטאות ובמכללות.

פרופ' גד ברזילי *

לשאלתך מהן לדעתי מטרות הלימוד למשפטים: המטרה האסטרטגית היא להכשיר עורך דין, משפטן, גלובלי המעוגן גם בתרבות המשפטית המקומית (לוקלית). לדעתי יש להכשיר עורכי דין גלוקליים המשלבים ידע משפטי רחב השוואתי עם ידע משפטי מקומי. במילים אחרות, מטרת הפקולטות

* דקאן הפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה.

למשפטים צריכה להיות להביא להכשרתם של משפטנים ומשפטניות המסוגלים מחד גיסא לגלות בקיאות רבה בהיסטוריה ובמציאות העכשווית של עולם המשפט, ומאידך גיסא עלינו להכשיר משפטנים המסוגלים להשוות בין שיטת המשפט הישראלית לשיטות משפט זרות, תוך הארת מגמות גלובליות. לכן, החינוך המשפטי חייב לכלול שלושה ממדים ולהדגיש את האינטראקטיביות ביניהם. הממד הראשון הוא לימוד היסודות הפילוסופיים-הגותיים והתאורטיים של המשפט. כוונתי לא רק להרט וקלזן, אלא באותה המידה גם לג'ון סטיוארט מיל, מרקס, בורדייה, מקינזן ופוקו, כדוגמאות להוגי תיאוריות חברתיות ומשפט. לא ייתכן כי המשפטן לא ידע מהם מקורות ההתפתחות התאורטיים והפילוסופיים של השדה המשפטי. הממד השני הוא לימוד ענפי המשפט ושימת דגש על מושגי יסוד ועל תפיסות פרשניות ומתודולוגיות של כל ענף משפטי כדוגמת סוגי המשפט האזרחי, המסחרי, הציבורי, הפלילי, הבין-לאומי, דיני ראיות וסדרי הדין. הממד השלישי הוא המשפט ההשוואתי ושימת דגש על הדומה והשונה בין שיטה לשיטה במקומות שונים בעולם. בחלק זה אף יש לכלול את התפתחות המשפט הישראלי בהשוואה לשיטות משפט אחרות ברחבי העולם. יש לבחון גם כיצד שיטות משפט שונות השפיעו זו על זו ובייחוד על זו הישראלית. עורך הדין הגלוקלי חייב להיות מצויד במיטב היכולות הנורמטיביות, האנליטיות וההיסטוריות, ולהבין את תפקידו ומקצועו בחברה דמוקרטית מודרנית. לשאלתך עד כמה מצב לימודי המשפטים עגום וכיצד הפקולטה בראשותי רואה זאת ומטפלת בכך:

הפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה היא הצעירה ביותר מבין הפקולטות למשפטים באוניברסיטאות המחקר בישראל. היא נוסדה ב-1991 כפקולטה בין-תחומית. הפקולטה ידועה כאינטימית מאוד עם נגישות ישירה של סטודנטים וסטודנטיות לסגל ההוראה, כדי להבטיח רמה גבוהה של הוראה והנחיה. ראשית, עם כניסתי לתפקיד הדקאן הנהגתי בפקולטה שיטה של "דלת פתוחה לדקאן" באופן המאפשר לסטודנטים נגישות ישירה אליי כדי שתהיה אפשרות בלתי-אמצעית וללא חשש להביע תלונות, אם יש כאלו, על רמת ההוראה. שנית, קיימת הנחיה ברורה לכל המורים התקניים והמורים מן החוץ לדרוש קריאה שוטפת אינטנסיבית מן הסטודנטים ולהשתמש באמצעים של עבודות אמצע סמסטר, בחנים, מטלות קריאה למיניהן, דרישות נוכחות בכיתה ודרישות השתתפות והפגנת ידע במהלך ההרצאות. לכל המורים ניתנת הנחיה קבועה וברורה לדרוש מן הסטודנטים להוכיח במהלך הקורסים יכולת לנתח את הטקסטים הנלמדים ולבקורם. חשוב לציין כי באוניברסיטת חיפה הונהגה לאחרונה שיטה שלפיה בכל דו"חות הדקאן בדבר מועמדים ומועמדות לקידום לדרגת מרצה בכיר עם קביעות, נדרש דו"ח הוראה של הדקאן לגבי המועמד/ת המבוסס על ביקור הדקאן או נציגו בשיעור של המרצה הנדון.

כלומר הפקולטה שיפרה מאוד את אמצעי הרגולציה שלה על רמת ההוראה בכיתות ואת רמת הדרישות מן הסטודנטים. שלישיית, שיפרנו מאוד את השימוש באמצעי עזר טכנולוגיים בכיתות ובקורסים כדי להגביר את נגישות הסטודנטים לחומרי קריאה ולתקשורת ישירה עם המורים בכל הנוגע לשאלות סטודנטים אגב קריאת חומרי השיעור. רביעית, הפקולטה שמה דגש ניכר על שילוב של טקסטים משפטיים עם טקסטים תאורטיים, ולכן גישה זו מצמצמת מאוד את האפשרות ללימוד טכני או שטחי של חומרי הקריאה. חמישית, אנו מעודדים מורים ללמד במידה רבה על בסיס התמחויותיהם המחקריות המרכזיות ולהסתמך גם על מחקריהם שלהם. איננו מאמינים בבניאריות של מורה מול חוקר. חוקר מצוין ידע ללמד תוך שילוב מחקריו שלו. לא רק שאיננו רואים סתירה בין היותו של אדם מורה מעולה לבין היותו חוקר מעולה, אלא לתפיסתנו יש השלמה מלאה בין ההיבטים האלו.

לשאלתך האם הקמת המכללות הביאה לירידה ברמת הסטודנטים למשפטים. רמת ציון הסכם של קבלת סטודנטים לפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה נותרה גבוהה מאוד, כשהייתה. איננו מתפשרים בנושא זה. איננו רואים פגיעה של ממש בעקבות הקמת המכללות ובוודאי שאיננו מושפעים בדרישותינו הגבוהות נוכח הקמת המכללות. אינני מאמין במושג "הצפת המקצוע". השאלה איננה כמה עורכי דין יש בישראל, אלא מה עורכי הדין עושים עם ההשכלה שיש להם. בידינו האמצעים הדרושים כדי להעניק חינוך איכותי ומעולה לסטודנטים למשפטים שלנו.

פרופ' יורם רבין*

כאשר התפרסם המאמר – "על החינוך לשטחיות" – בשנת 2001, הייתי עדיין דוקטורנט בפקולטה למשפטים של אוני' תל-אביב. הפולמוס שעורר המאמר זכור לי היטב. ההדים של המאמר והשיח שנוצר בעטיו עוררו חשיבה מחודשת על שיטות ההוראה ומטרותיה במוסדות הלימוד למשפטים. בבית הספר למשפטים שבו אני מכהן כעת כדקאן ננקטו צעדים שונים עוד בטרם כהונתי. אלה נבעו באופן ישיר מתהליך חשיבה זה, ואוכל לציין כמה מהם: ראשית, הקורס "יסודות המקצוע המשפטי", שנוסד בבית הספר כקורס חובה לשנה א', ואשר במסגרתו נקבעו שלושה מסרים עיקריים: (1) משקיעים בדרך; (2) בית הספר הוא בית מקצועי; (3) מחנכים למצוינות. במסגרת החלק האחרון של הקורס, אשר משקף את התהליך החינוכי כולו, מחויב כל תלמיד לקרוא את המאמר "על החינוך לשטחיות" ולקראת סוף

* דקאן בית הספר למשפטים ע"ש חיים שטריקס, המסלול האקדמי, המכללה למינהל.

הקורס נערך עליו דיון בכיתה; לגבי מסר היסוד של "השקעה בדרך", וזאת בשונה מהשקעה לצורך קבלת ציון בלבד, מודגשים בקורס היתרונות של הסתמכות על מקורות ראשוניים במקום על תקצירים וסיכומים (וכך גם מודגש במכתב שנשלח במשך כמה שנים לכל תלמידי שנה א' בבית הספר); מסר דומה הועבר גם למרצים בבית הספר, במטרה לייצר מסר אחיד לתלמידים במישור זה.

שנית, בבית הספר מושם דגש על פרויקטים ייחודיים, כגון פרויקט המצטיינים, קורסי קיץ בחו"ל, קליניקות, סדנאות מחקר, וכל פרויקט אחר אשר גורם לתלמיד להרגיש בעל ערך, ואשר מושם בו דגש על מיצוי הפוטנציאל האישי.

היו גם ניסיונות לשיפור המצב שלא צלחו כמו למשל המאבק שניהלנו בבית הספר על אכיפת הנוכחות בשיעורים. הנוכחות בשיעורי החובה, שהיא רבה בשנה א', מתדלדלת בשנים מתקדמות. לאור כך, נעשו ניסיונות להתגבר על בעיית הנוכחות הדלה על ידי אכיפתה. האכיפה הצליחה במידה מסוימת במסגרות קטנות – קורסי בחירה וסמינריונים – אך היא נכשלה בקורסי חובה גדולים. הסתבר לנו שבקורסים רבי-משתתפים נזקה של אכיפת הנוכחות גדול מתועלתה. אכיפת נוכחות רצינית באולם הרצאות גדול גוזלת זמן יקר מהשיעור, אכיפה לא רצינית יוצרת זיופי נוכחות, האכיפה יוצרת אנטגוניזם בנוגע לקורס ולמרצה, ותלמידים המגיעים לשיעור רק בשל האכיפה מגיעים לא מוכנים ומעלים את רמת רעשי הרקע בכיתה. לאור כל אלו, ברוב הקורסים, חובת הנוכחות הקבועה בתקנון הלימודים הפכה להיות אות מתה, אך תחתיה אומצו כמה טכניקות לעידוד נוכחות, כגון: קביעת הנוכחות כחלק מהחובות האתיות הקבועות בקוד האתי של בית הספר; חלוקת ציונים מיטיבים בגין השתתפות תורמת (בחלק מהקורסים); שאלות במבחן על נושאים שנדונו בכיתה לראשונה (כגון דיון בפסק דין שניתן במהלך הקורס); התניית מכתבי המלצה לקבלה לפרויקטים ולתכניות יוקרתיות בנוכחות סדירה; וכמובן, אכיפת הנוכחות במסגרות מיוחדות כגון סדנאות, פרויקטים, תחרויות, סמינריונים וקליניקות – שככלל דורשים כולם הכנה, השתתפות אקטיבית וכמובן נוכחות סדירה.

אכן, שינוי תרבות הלימוד בישראל הוא משימה קשה במיוחד. באופן כללי, אם הושג שינוי כלשהו, הוא איננו בבחינת מהפכה, אלא צעדים ראשוניים בכיוון הנכון. אני מסכים שבעשור האחרון חל מהפך בפקולטות בכל הנוגע למחקר ולתכנים המשפטיים. מבחינה תוכנית, השיעור כיום שונה מאוד מזה שהיה נהוג בדור הקודם. הצד הטוב בשינוי זה הוא, שתלמיד המעוניין ללמוד יכול להפיק יותר מהשיעורים, מחומר הקריאה ומהדיונים. עם זאת, הוראה מקצועית יותר, ביקורתית יותר ופחות מכנית, אינה יכולה, כשלעצמה, לגרום לתלמיד ללמוד אם הוא אינו מעוניין בכך. תלמיד מוכשר המעוניין לעבור את הבחינות בציון סביר – ואולי למעלה מכך – יכול

לעשות זאת ללא נוכחות ובאמצעות מחברת בחינה גם אם מדובר בקורס תאורטי מאתגר (אלא אם כן הנוכחות נאכפת בדרך כלשהי ולכך התייחסתי לעיל). סיכומים בכתב, הניתנים לכל דורש, יכולים לסכם כהלכה גם חומר לימוד מורכב ומאתגר. יוצא, כי העלאת רמת השיעורים, שהייתה מחויבת המציאות, שיפרה את החוויה של התלמידים שהם בעלי סקרנות לגבי החומר הנלמד, אך באופן כללי היא אינה מועילה למי שלימודיו אינם מונעים מסקרנות אינטלקטואלית, אלא מפונקציונליות מסוג כזה או אחר.

אני אציין שישה אתגרים שהם המרכזיים בעיניי:

האתגר הראשון נוגע לשיפור תרבות הלימוד – כפי שהצבעת במאמרך "על החינוך לשטחיות", תרבות הלימוד בארץ התגלתה כבעייתית, ושיפורה מהווה אתגר קשה ובעל אופי סיופי. נראה כי פרט לבעיות תרבות הלימוד שאליהן היינו מורגלים, בשנים האחרונות עומדת הפקולטה למשפטים בפני אתגרים חדשים וקשים במיוחד, הנובעים מכך שהתלמידים הממלאים את הפקולטות למשפטים שייכים לדור ה-Y. תרבות זו מתאפיינת בצורך בסיפוקים מהירים (זאפינג, גלישה באינטרנט תוך כדי שיעור), נכונות לקצר את הדרך לידע באמצעות שימוש בוויקיפדיה וכדומה. הקושי בהקניית כישורים לבני הדור הזה להתעמק ולהתרכז לאורך זמן – אם במאמר מורכב או בספר מעמיק – מציב בפניו בתי הספר למשפטים אתגרים קשים חדשים שאין להם פתרונות קסם.

האתגר השני נוגע ללימוד ופיתוח נושא האתיקה המקצועית של עורכי דין בקרב הסטודנטים. האתיקה תופסת חלק מרכזי בפרופסיה של עורכי הדין ובחזוקה של חברה. בעידן של אידאולוגיות שוק, אינדיבידואליזם והיחלשות תפיסת האתיקה והמוסר, יש חשיבות לעיצוב עורכי דין כבני אדם בעלי התנהגות אתית וערכית.⁴ היכולת להתמודד עם דילמות אתיות חשובה לא פחות מיכולות אחרות כגון היכולת לקרוא פסק דין או לנסח טיעון משפטי.⁵ פיתוח תובנה אתית הוא רכיב מרכזי בחינוך המשפטי ועליו לתפוס מקום לכל אורכם ורוחבם של הלימודים; השנים שמבלה הסטודנט בבית הספר למשפטים הן משמעותיות ביותר מבחינת גיבוש זהותו כעורך דין וכאדם בוגר.

4 דו"ח הוועדה לקידום התנהלות דיונית תרבותית בבתי המשפט משנת 2011 ממליץ לשלב בתכנית הלימוד של בתי הספר למשפטים כמקצוע חובה, קורסים וסדנאות בנושאי אתיקה מקצועית ותרבות כתיבה, שיח ודיון משפטיים.

5 WILLIAM M. SULLIVAN, EDUCATING LAWYERS: PREPARATION FOR THE PROFESSION OF LAW 146–151 (2007).

6 לימור זר-גוטמן "הוראת האתיקה המקצועית כחלק מהחינוך המשפטי בישראל" מחקרי משפט כג 89 (2007).

האתגר השלישי נוגע להגדרה מחודשת של צורכי מקצוע עריכת דין בעולם גלובלי מורכב, שבו השתנו התכונות הנדרשות להצלחה בחיים. כדקאן של מכללה, שפרט לחינוך עיוני תאורטי מדגישה גם חינוך מעשי ופרקטי – Law in action approach – אני מרגיש את הצורך הבווער בהגדרה מחודשת של ארגון כלי העבודה של המשפטן. המשפטן הן בסקטור הציבורי והן בסקטור הפרטי חסר כלים ניהוליים וכלכליים כדי להצליח בתפקידו. התואר הראשון במשפטים, בניגוד לתארים אחרים מתחום מדעי הרוח והחברה, הוא חד-חוגי, וכמעט כל קורסי החובה שבו הם משפטיים. לאור כך משפטן שהוא בעל תואר ראשון למשפטים (בלבד) אינו מקבל כל הכשרה ניהולית שמאפשרת לו להתמודד עם תפקידים ניהוליים, ופעמים הוא אף חסר את הכלים הניהוליים לנהל משרד עורכי דין המונה כמה עורכי דין. בנוסף, החינוך המשפטי אינו מקנה הבנה בסיסית במושגי יסוד מעולם הכלכלה, שהיא חשובה כיום כמעט לכל בעל תפקיד, כגון הבנה בסיסית בקריאת מאזנים ודוחות כלכליים⁷. ואחרון, החינוך המשפטי אינו שם דגש מספיק על לימוד השפה האנגלית ופיתוח מיומנויות אשר כיום מכונות soft skills ואשר בהתאם למחקרים עדכניים חיוניות כדי להצליח בעולם גלובלי מורכב.⁸

האתגר הרביעי נוגע לחינוך המעשי הקליני. בכל בתי הספר שאני מכיר מתקיים כיום דיון על מקומו (או ליתר דיוק מעמדו) של החינוך הקליני בעיקר בנוגע לשתי שאלות: הראשונה, עד כמה רחב צריך להיות החינוך הקליני וכפועל יוצא, האם על החינוך הקליני להיות חובה עבור כל תלמיד. החינוך הקליני מהווה כיום זירה מרכזית בבתי ספר למשפטים הן עבור הסטודנטים והן עבור בית הספר; החינוך הקליני מאפשר לסטודנטים עשייה שונה, ייחודית, בלימודיהם לתואר ראשון; הקליניקות משמשות גשר בין התאוריה לפרקטיקה ובכך מאפשרות לסטודנטים התנסות מעשית וכן מטמיעות בסטודנטים ערכים של רגישות ואחריות חברתית והכרה בכוח

7 יוצאים מן הכלל הם תלמידי משפטים הלומדים לתואר משולב למשפטים וכלכלה או לתואר משולב למשפטים וחשבונאות. יש לציין כי תארים כאלו הם לא רק עמוסים, אלא גם יקרים מאוד (בעיקר במכללות לא-מתוקצבות).

8 וראו גם: RICHARD SUSSKIND, TOMORROW'S LAWYERS 132–139 (2013). בחיבור זה טוען הכותב, כי בתי הספר למשפטים לא מכשירים את הבוגרים שלהם לעולם המשפטי של עוד עשור או שניים. בתי הספר מכשירים עורכי דין למאה ה-20 ולא למאה ה-21 (שם, בעמ' 136). לדעתו, בתי הספר למשפטים צריכים ללמד גלובליזציה, קומודיפיקציה, טכנולוגיות מידע, ניהול סיכונים, מנהל עסקים מודרני – הכיוונים שאליהם מתפתחת עריכת הדין בעשורים הקרובים.

של המשפט לחולל שינוי חברתי? החינוך הקליני מפתח אצל הסטודנטים חשיבה ביקורתית על המשפט והחברה; ואחרון, העשייה הקלינית מהווה מקור הנאה וסיפוק לסטודנטים. לאור האמור, נדמה כי הגדלת הזירה הקלינית ומתן אפשרויות מגוונות וייחודיות לסטודנטים אמורים להיות היעדים המרכזיים של בתי הספר למשפטים. בשני בתי ספר למשפטים בארץ (אוניברסיטת בר-אילן והמרכז הבינתחומי) כבר נקבע כי החינוך הקליני הוא חובה עבור כל תלמיד. לצד היתרונות של החלטה כזו, קיימים גם כמה חסרונות. לאור הדגש שהחינוך הקליני שם על ערכים של שינוי ותיקון חברתי ישנה חשיבות רבה למוטיבציה של סטודנטים להשתתף בקליניקות ולרצון אמתי לחולל שינוי חברתי ולסייע לאוכלוסיות מוחלשות. סטודנטים שאינם מחזיקים בערכים או במטרות אלו עלולים שלא להתאים לפעילות בקליניקות. התוצאה האפשרית של מצב כזה היא החטאה של מטרות החינוך הקליני. חיסרון נוסף הוא בהורדת קרנו של החינוך הקליני ויוקרתו כזירה שיש לעשות מאמץ על מנת להיכלל בה.

האתגר החמישי נוגע לשילובן של טכניקות הוראה חדשות עם אלו הישנות. התומכים בטכניקות הוראה מודרניות, כגון "לימוד מרחוק" סבורים, כי הרעיון של מורה המלמד בכיתה הוא אחד הרעיונות המיושנים האחרונים ששרדו מעידן אחר (לפחות כמה מאות שנים, אם לא יותר מכך), וכי בסופו של דבר הוא עתיד להיעלם. הוראה בטכניקה מסורתית דורשת הגעה פיזית לכיתה, ההרצאות אינן מחדשות על מה שניתן לקרוא בבית מול כל מסך מחשב, לרבות את ההרצאות הערוכות של כל מרצה באמצעות "מחברות קורס" המופצות כקובצי מחשב לכל דורש וללא צורך בצילום ידני. בעיקר נכון הדבר בקורסי בסיס גדולים (בין 120 ל-150 תלמידים), אשר בהם אין יכולת אמיתית לקיים דיונים ביקורתיים, וגם אם נערכים כאלו מעת לעת, מספר התלמידים שמשתתף בהם נמוך וקבוע. מנגד, התומכים בטכניקות הוראה מסורתיות סבורים כי בסופו של דבר אין תחליף לשיעור בכיתה שבו נוצר דיון בשיטה הסוקרטית בהנהגתו של מרצה כריזמטי. שיטה זו מעודדת לחשוב (לא רק בבית, אלא גם במהלך השיעור) והיא חשובה לתלמידים המבקשים להביא את עצמם לידי ביטוי. תומכי גישה זו גם סבורים כי קיומו של בית ספר איכותי למשפטים מותנה בקיומם של חיי קמפוס תוססים, ביצירת תלכיד חברתי ובגאווה יחידה של התלמידים ושל חברי הסגל, וכל אלו אינם יכולים להיות מושגים באמצעות למידה מרחוק. אם מותר להסתכן בהערכות, נראה כי המהפכה המקוונת,

9 סטיבן וויזנר "הקליניקה המשפטית: חינוך משפטי בשם האינטרס הציבורי" עיוני משפט כה 369 (2001); יובל אלבשן פרקליטי העשוקים – על המשפט ככלי לשינוי חברתי (דב איכנולד עורך, 2014).

אשר ידה בכול, תשנה את שיטות ההוראה המסורתיות, אך לא תחריב אותן. ייעשה ניסיון להשתית את ההוראה על הטוב שבשני העולמות. חלק מהקורסים, בעיקר חלק מקורסי הבסיס הגדולים, יהפכו למקוונים. פרט ליתרונות שצוינו לעיל ייחסכו גם עלויות שונות, כגון עלויות הגעה לקמפוס בימים מסוימים, חיסכון באולמות גדולים וכדומה. מנגד, קורסים רבים יושארו במתכונת מסורתית, בעיקר קורסי בחירה קטנים, סמינריונים, קליניקות וסדנאות. בכך יישמרו היתרונות של חיי הקמפוס על כל המשתמע מכך.

האתגר האחרון עוסק באפשרות להשיג יותר שביעות רצון ושגשוג של תלמידי משפטים – מחקרים אמפיריים (שנערכו בארצות-הברית) מלמדים כי רמת האושר של משפטינים ושל סטודנטים למשפטים נמוכה יחסית לרמת אושרם של העוסקים במקצועות אחרים. אחד האתגרים החשובים של בתי הספר למשפטים הוא שינויה של מציאות זו.¹⁰ זאת, לא רק משיקולים תועלתניים, אלא גם משיקולים מוסריים: "השכלה במיטבה, אמורה לסייע לתלמידים לשגשג הן במובן החומרי והן במובן הרגשי. כדי לעמוד במשימה הזאת, מוטל על בתי הספר לא להתמקד אך ורק בהיבטים הטכניים של ההשכלה – עליהם להרחיק אל מעבר להקניית המיומנויות הבסיסיות [...] על המורים ליצור בבית הספר תנאים שיאפשרו לתלמידים להתלהב מן הלמידה, מן הצמיחה, מן החיים עצמם [...] אם נעודד את התלמידים בבית הספר לחתור לאושר [...] יגברו סיכוייהם לנהוג כך כל חייהם".¹¹ בכפוף לכך כי השגת מטרות לימודיות, שמירה על רמה אקדמית גבוהה והצבת סטנדרטים לימודיים גבוהים מחייבות פגיעה, מסוימת ומוצדקת, באושרם של סטודנטים – ראוי בכל זאת לעשות מאמצים להשיגו.¹²

נושא זה נדון מכמה זוויות ראייה בכנס שערכנו בבית הספר בשנת 2010, במלאות לו עשרים שנים, תחת הכותרת "מהפכת המכללות", ואשר השתתפו בו כמה דקאנים של בתי ספר למשפטים.¹³ אעמוד בקליפת אגוז על עיקרי הדברים: "מהפכת המכללות" הבלתי-מתקצבות תרמה רבות לפיתוח ההשכלה הגבוהה בישראל, הן במישור

10 ראו נופר אסלמן ושמואל בכר "אושר סטודנטיאלי וחינוך משפטי: לא בבית ספרנו?" המשפט יט (2014).

11 טל בן-שחר באושר ובאושר 89 (עידית שורר מתרגמת, 2008).

12 להצעות שונות כיצד להשיג יעד זה ראו אצל אסלמן ובכר, לעיל ה"ש 10.

13 בהרצאות שניתנו בכנס זה ניתן לצפות ב-youtube תחת הנושא: "עשרים שנה למהפכת המכללות". בכנס השתתפו הדקאנים (דאז) פרופ' ניבה אלקין-קורן (הפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה), פרופ' ארנה בן-נפתלי (בית הספר למשפטים ע"ש חיים שטריקס, המסלול האקדמי, המכללה למינהל), פרופ' מנחם מאוטנר (הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב) ופרופ' ברק מדינה (הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים).

של פיתוח סגל ומחקר והן במישור של פתיחת שוק ההשכלה לאוכלוסיות חדשות. מהפכה זו אפשרה לאנשים צעירים ראויים להגשים חלום ולהתקדם; הגבירה את הנגישות למקצוע ואת הנגישות לשירותים המשפטיים; במכללות נקלטו חברי סגל יוצאים מן הכלל שלולא המכללות היו רבים מהם נשארים בחו"ל; במכללות נקלטו נשות סגל רבות, שסיכוייהן להתקבל באוניברסיטאות היה נמוך; המכללות הביאו את בשורת ההשכלה הגבוהה לפריפריה ותרמו להתפתחותה של חברה שוויונית יותר ומשכילה יותר. לאור כך, מובילי מהפכת המכללות – אנשי ציבור כפרופ' אמנון רובינשטיין, פרופ' דניאל פרידמן ושרת החינוך לשעבר שולמית אלוני – חוללו שינוי חברתי הראוי להערכה.

לאחר שהתחוללה מהפכת המכללות – וככל שרבו המכללות – נעשה ניסיון להשליט על השיח קריטריון של איכות שמבוסס על ההבחנה העקרונית לכאורה בין מכללות לאוניברסיטאות; בעיקר נטען כי הפקולטות למשפטים באוניברסיטאות מעניקות את החינוך המשפטי הטוב ביותר, ואילו המכללות מעניקות חינוך משפטי נחות. בקשר לכך אני מבקש לטעון כמה טענות:

הטענה הראשונה היא כי ההתייחסות לקבוצת האוניברסיטאות לעומת קבוצת המכללות היא מכלילה ובלתי-מדויקת. ישנן מכללות מצוינות, שהאיכות היא נר לרגליהן ושבהן חברי הסגל מחויבים הן להוראה ברמה גבוהה והן למחקר. מידת הצלחתן של המכללות המובילות, גם לפי המדד האובייקטיבי של שיעורי ההצלחה בבחינות ההסמכה של לשכת עורכי הדין, אינו רחוק ממידת הצלחתן של אוניברסיטאות מסוימות. מנגד, יש גם מכללות המתפשרות על רמת התלמידים ומורידות את חתך נתוני הקבלה ללימודים מטעמי רווח. גישה כזו גורמת כמובן לירידה ברמת התלמידים.

הטענה השנייה נוגעת לכך שכאשר מנסים לדרג בתי ספר למשפטים, ראוי לבדוק לא רק הצלחה אובייקטיבית (כגון הצלחה בבחינות ההסמכה של לשכת עורכי הדין, השמה של מתמחים בבית המשפט העליון וכדומה), אלא גם את המאמץ של המוסד לטפח סטודנטים כאנשים מקצועיים ולעודד אותם למצות את היכולת שלהם (תהא אשר תהא). כך, למשל, בבית הספר למשפטים שבו אני משמש דקאן ניתן דגש לא רק על תנאי קבלה ללימודים, אלא גם על תנאי מעבר וסינון; קיום תקנון משמעותי ואכיפתו, קוד אתי וחינוך לאתיקה מקצועית; חינוך קליני וחינוך לאחריות חברתית; יחס לסטודנטים והשקעה בהם. הטענה we try harder היא נכונה במקרה זה, והיא נובעת מהתמריץ של כל מי שחותר למצות עד תום את הפוטנציאל הטמון בו.

הטענה השלישית היא שיש לבחון לא רק מהי רמתם של התלמידים ומהו ממוצע הישגיהם, שהם חשובים מאוד כשלעצמם, אלא גם מה התרומה של המוסד לחברה באופן כללי יותר. כך, למשל, הנגשת השכלה, העצמת מגזרים השייכים לפריפריה וכדומה הם הישגים שיותר מאפיינים מכללות, ובהחלט ראוי להתגאות בכך.

טענה רביעית ואחרונה נוגעת לתקצוב הבלתי-שוויוני של מוסדות בישראל. אם יש טענה מכלילה אחת שהיא כנראה מדויקת יותר מהאחרות היא זו הנוגעת לשכר הלימוד ולנתוני הקבלה ללימודים. אין זה מפתיע שבמציאות הישראלית מעדיף סטודנט לשלם כ-10,000 ₪ לשנה וללמוד באוניברסיטה במקום ללמוד במכללה שבה יידרש לשלם שכר לימוד ממוצע של 30,000 ש"ח בשנה (אלא אם כן קיבל מלגה משמעותית ביותר).¹⁴ לאור כך, תלמידים בעלי נתוני קבלה גבוהים מעדיפים ללמוד באוניברסיטאות שבמציאות הישראלית נחשבות גם זולות וגם "בעלות תו תקן". על מציאות זו ראוי לומר כמה דברים:

נתוני הקבלה המבוססים על בחינה פסיכומטרית מוטים מבחינה תרבותית ומגזרית, ונתון זה מוכח כל אימת שמתפרסמים נתונים על החלוקה המגזרית של הציונים במבחן הפסיכומטרי.

יש ניצנים לכך כי תלמידים, אשר אדישים לשאלת המחיר – בשל קבלת מלגה משמעותית או משום שתשלום שכר לימוד גבוה אינו מהווה עבורם נטל בלתי-אפשרי – מעדיפים מכללות מסוימות על פני פקולטות למשפטים באוניברסיטאות מסוימות.¹⁵

תשלום שכר לימוד נמוך באוניברסיטאות נובע מתקצוב/סבסוד מטעם המדינה שמועבר להן על חשבון שכר לימוד. לאור כך הבחירה בין אוניברסיטה למכללה בלתי-מתוקצבת מוטיב על בסיס מחיר. לאור העובדה שרוב התלמידים לתואר ראשון בישראל הם תלמידי מכללות, יש בכך עיוות היסטורי הראוי לתיקון. בהנחה שתלמידי המכללות אינם עשירים יותר, את הסובסידיה במקרה זה יש לתת לנזקק (התלמיד) – למשל באמצעות שיטת ה-Voucher – ולא למוסד (האוניברסיטה). כך תהיה בחירתו של התלמיד אמתית; כך תהיה התחרות בין המוסדות השונים אמתית, הוגנת ושוויונית.

14 לא בכדי אני מציין כי הדבר נכון ל"מציאות הישראלית", שכן במציאות של אירופה וארצות-הברית מוכנים תלמידים לשלם כסף רב יותר תמורת ההזדמנות ללמוד במוסד איכותי ולא-מתוקצב (קרי: יקר). הסיבה לכך היא שבמציאות הישראלית המכללות הן כולן צעירות ועדיין לא צברו מוניטין מספיק, ואילו האוניברסיטאות הן ברובן ותיקות ובעלות מוניטין. להערכתך, גם בישראל תחזוק בעתיד המגמה של צבירת מוניטין על ידי מוסדות בלתי-מתוקצבים מסוימים אשר בסופו של דבר יהיו מבוקשים יותר מאלו המתוקצבים. אלא שתהליך זה הוא אטי וארוך.

15 כך, למשל, מרבית התלמידים חברי תכנית המצטיינים בבית ספר למשפטים ע"ש חיים שטריקס של המסלול האקדמי, המכללה למינהל, השיגו במהלך שנת הלימודים הראשונה ציונים אשר אפשרו להם לעבור לשנה ב' באחת או יותר מהפקולטות למשפטים שבאוניברסיטאות (ולסיים את התואר שם), אך העדיפו להישאר במכללה.

פרופ' משה כהן-אליה *

אני לא חסיד גדול של טענות בדבר יחסיות תרבותית, במיוחד לא ככל שהדבר נוגע למידת המאמץ שנתבע מסטודנטים למשפטים ללמוד. אבל צריך לזכור שחלק נכבד מהסטודנטים בפקולטות למשפטים במוסדות הפרטיים עובד למחייתו ונדרש לשלם שכר לימוד ברמה הגבוהה פי שלושה מהמקובל במוסדות ציבוריים. בארצות-הברית, לעומת זאת, סטודנטים נוהגים לקחת הלוואות גבוהות ולפנות את זמן שהייתם באוניברסיטאות בעיקר ללמידה. לכן האתגר לשינוי תרבות הלמידה בישראל הוא מורכב יותר, וצריך להיזהר מהעברה אוטומטית של סטנדרטים אמריקניים לישראל. עם זאת, ברור שצריך וניתן לעשות יותר כדי להעלות את רמת הלמידה בפקולטות למשפטים, למרות הבדל זה.

צריך גם לזכור ששינוי תרבות הלמידה בפקולטות למשפטים הוא פרויקט שדורש זמן רב להטמעתו, בין היתר, מכיוון שהוא גם תלוי במאפיינים כלליים של התרבות הישראלית ושל תרבות הלימודים בישראל בפרט, המתחילה עוד בגיל בית הספר. לכן גם כיום, למרות שינויים שנעשו בתכנית הלימודים ובתקנוני ההוראה של הפקולטות למשפטים בישראל בכלל, ובמרכז האקדמי למשפט ולעסקים בפרט, עדיין קיים פער משמעותי בין תרבות הלמידה בפקולטות-עלית אמריקניות לבין הפקולטות למשפטים בישראל. והדבר בולט במיוחד בנוגע לשני מרכיבים: קריאה שוטפת של חומרי קריאה לקראת כל שיעור, ונוכחות בשיעורים.

כדי להעלות באופן משמעותי את סטנדרט הלמידה בישראל נדרשים צעדים דרסטיים שפקולטה אחת למשפטים לא יכולה לנקוט לבדה. מתעוררת כאן בעיה של קבלת החלטות קולקטיבית, מכיוון שהחמרה משמעותית בדרישות מהתלמידים, שאיננה מבוססת על תהליך הפנמה של תלמידים בחשיבות המהלך, עלולה להוביל לזליגת תלמידים מהפקולטה המחמירה לפקולטה המחמירה פחות. הפתרון האידיאלי כמובן הוא שכל הפקולטות למשפטים תתאגדנה כדי לגבש מדיניות דומה בנוגע לדרישות הלמידה מהתלמידים. אבל מכיוון שהסיכוי שזה יקרה הוא קלוש, הדרך היחידה להניע שינוי היא לפעול במקביל בשני מישורים: (א) החמרה הדרגתית בסטנדרטים של למידה; (ב) טיפוח ההפנמה של התלמידים בחשיבות ההחמרה. זו הדרך שבחרנו לנקוט בפקולטה למשפטים במרכז האקדמי למשפט ולעסקים.

בשנים האחרונות הניענו תהליך של טרנספורמציה משמעותית בתרבות הלימודית בפקולטה למשפטים במרכז האקדמי. תקנון הלימודים מחייב נוכחות חובה בכל הקורסים, וניתן להיעדר משלושה שיעורים בלבד בסמסטר ללא אישור.

* דקאן בית הספר למשפטים המרכזי האקדמי למשפט ולעסקים.

בשנים האחרונות דרישה זו נאכפת בכל הסמינרים, קורסי הבחירה, והפעילות הקלינית בפקולטה. תלמיד שמוצא מקורס בשל אי-עמידה בדרישת הנוכחות מחויב בתשלום כספי על קורס נוסף. עם זאת, בקורסי חובה, שבהם מספר התלמידים גבוה יותר, מתעורר קושי טכני באכיפת דרישת הנוכחות. בשלב הנוכחי הפקולטה איננה נוקטת מדיניות אכיפה גורפת של נוכחות בקורסי החובה, והעניין נשאר לשיקול דעתו של המרצה. ישנם מרצים בקורסי החובה שמעבירים רשימות נוכחות, והתלמידים נדרשים לחתום לצד שמם ותמונתם. מרצים אחרים מקיימים בוחני פתע, שמתמרצים תלמידים להגיע לשיעורים. אבל, אין ספק שיש עוד מה לעשות כדי לשפר את מידת הנוכחות של התלמידים בקורסי חובה. התהליך, כאמור, הוא הדרגתי, והכיוון הוא ברור.

בנוגע להבטחת קריאה של חומרי הלימוד לקראת כל שיעור: ישנם מרצים שפועלים בשיטת "הגזר" – כלומר, תלמידים נדרשים להצהיר בפורום של הקורס כי הם קראו את חומרי הקריאה לשיעור, והמרצים פונים אל חלקם באופן אקראי כדי לוודא את נכונות ההצהרה. קריאה שוטפת ועקבית לאורך כל הקורס מגדילה את הסיכוי של תלמיד לקבל "ציון מיטיב". עם זאת, מספר המצהירים על קריאה איננו משקף את מספר הקוראים, מכיוון שחלק מהתלמידים הקוראים חוששים מהאופי הסוקרטי של הפנייה של המרצה אל התלמיד במהלך השיעור. מרצים אחרים מנהיגים, כאמור, בוחני פתע במהלך הקורס, וכך הם מוודאים שתלמידים אכן קראו את חומרי הקריאה. בחלק ניכר מקורסי החובה מתקיימות הבחינות "בחומר סגור", באופן שמונע מתלמידים להסתמך באופן עיוור על מחברות בחינה. אבל החמרה תקנונית ואכיפתית לבדה איננה מספיקה כדי לשנות תרבות. נדרשת גם הפנמה מצד התלמידים בדבר חשיבות המהלך. הפנמה כזו יכולה להתקיים רק כאשר הפקולטה מעבירה שוב ושוב את המסר שלפיו קריאת חומרי לימוד ונוכחות בשיעורים נדרשות כדי לייצר משפטים מצוינים, וכדי להצליח בשוק עריכת הדין. הרעיון הוא להניע תהליך שבו האווירה בכיתה תמשוך לכיוון של הצטיינות, ותוקיע תלמידים ש"לומדים רק למבחן". השינוי התרבותי מונע מעקביות ומהחלטיות מצד הפקולטה, העברת איתותים לתלמידים בנוגע להעלאת סטנדרטים (הן בתנאי הקבלה לפקולטה והן בדרישות הלימודים), קיום פגישות חוזרות ונשנות עם אגודת הסטודנטים, מכתבים לתלמידים וכניסה לכיתות. כל אלו מסייעים בהעברת מסר מוסדי שמשדר רצינות, סטנדרטים גבוהים ומקצוענות.

הפקולטה למשפטים במרכז האקדמי מקפידה כי אנשי הסגל הפנימי יעסקו רק במחקר והוראה, ורואה את השילוב ביניהם כבסיס המכתיב את אופי הלימודים, במיוחד בקורסי החובה. כך, המסר למרצים הוא שלא להסתפק בחומרי הקריאה הבסיסיים והמוכרים, אלא להפנות את התלמידים לקרוא הן חומרי קריאה באנגלית,

הן מקורות – כגון ספרות – ברמת ניתוח ותחכום גבוהים. מתכונת הוראה זו, לצד השימוש שעושים לפחות חלק מן המרצים בהרצאה מול התלמידים כדי לפתח רעיונות וכיווני מחקר הקרובים ללבם, תורמים להעלאת רמת הדין בכיתה. ישנם להערכתי שני אתגרים מרכזיים כיום בחינוך המשפטי: בתחום הערכים ובתחום הגלובליזציה.

אחת התופעות הבולטות בפקולטה למשפטים אצלנו, ואני מניח שבפקולטות נוספות, היא הסחף המשמעותי של תלמידים לכיוון של המשפט המסחרי. תלמידים מעוניינים להחזיר את השקעתם הכספית בלימודים באמצעות חדירה לשוק עריכת דין המסחרי, בייחוד בין-לאומי, שבו רמת התגמול היא בין הגבוהות בישראל. אחד האתגרים המשמעותיים שלנו היא לפתח מורשת ערכית בתחום המסחרי, וזאת באמצעות פעילות קלינית מוגברת בתחום הזה, והעשרת תכנית הלימודים בקורסים מהתחום של אחריות חברתית של תאגידים. בהקשר זה אציין כי לאחרונה הקמנו מכון מחקר בתחום האחריות התאגידית, העשרנו את תכנית הלימודים בקורסים בתחום ופועלות אצלנו שתי קליניקות בתחום: אחריות תאגידית, והגנה על אינטרס הציבור בשוק ההון.

החינוך הקליני עצמו הוא מרכיב חשוב בטיפוח תפיסה אתית מקצועית וחברתית בקרב הסטודנטים, תוך עבודה בקבוצות קטנות והתמודדות עם דילמות בתחום השינוי החברתי. המרכז האקדמי הוא חלוץ בישראל בתחום החינוך הקליני, ואחד ההישגים המשמעותיים של הקליניקות המשפטיות במרכז האקדמי הוא העתירה נגד חוק הפרטת בתי הסוהר, שהובילה לביטולו של החוק בפסיקה תקדימית של בית המשפט העליון. אנחנו מייחסים חשיבות גדולה לחיזוק מעמדו של החינוך הקליני, שמשלב בין החתירה למקצוענות במוסד פרטי לבין טיפוח הערכיות בקרב הדור הבא של עורכי הדין. הקו הערכי הזה עובר כחוט השני בתכנית הלימודים. בחטיבת הלימודים הוותיקה בתחום זכויות האדם, בחטיבת לימודים למשפט פלילי ולקרימינולוגיה המבוססת על תפיסת צדק בפלילים וזכויות נאשמים וחשודים, ובחטיבת לימודים בתחום דיני משפחה הפועל בממשק עם חטיבת זכויות האדם.

אתגר משמעותי שני מצוי בתחום הגלובליזציה. אף שדור הסטודנטים העכשווי תופס את עצמו כגלובלי, ומבין שעליו לרכוש את ארגז הכלים שיאפשר לו להתאים את עצמו לדרישות של המקצוענות במאה ה-21, עדיין הוראה באנגלית מעוררת חששות בקרב לא מעט תלמידים. אנחנו סבורים שהגלובליזציה מחייבת את הפקולטות להעצים חדירת תכנים בין-לאומיים וטרנס-לאומיים לתכנית הלימודים ולחשוף את התלמידים שלנו למספר הולך וגדל של קורסים באנגלית. לפני שנתיים לא היו קורסים משפטיים באנגלית בתכנית הלימודים של הפקולטה למשפטים במרכז האקדמי, ובשנת הלימודים הנוכחית מתקיימים כבר 12 קורסי בחירה

משפטיים באנגלית. חלק מהקורסים מוצעים במדינות זרות, ובהם קורס בתחום זכויות יוצרים באוקספורד, אנגליה; קורס על בית המשפט הבין-לאומי לבוררות מסחריות במטה ה-ICC בפריז, צרפת; והכנה למשפט מבויים בתחום הבוררות הבין-לאומיות המסחריות שמתקיים בווינה, אוסטריה. אנחנו מתכוונים להשיק תכניות לימודים שלמות באנגלית, ולהסב את הפקולטה למוסד עם אוריינטציה גלובלית.

לטענה בדבר הירידה ברמת ההוראה והלימוד אין כל יסוד, והיא מדיפה ניחוח נוסטלגי של "פעם היה יותר טוב". הדבר נכון לא רק לגבי יכולות ההוראה של מרצים במוסדות הפרטיים, אלא גם – ואולי אף בעיקר – בנוגע ליכולות המחקריות של מרצים, שרובם הגדול רכש את השכלתם במיטב הפקולטות למשפטים בישראל ובעולם. התכניות למשפטים במרכז האקדמי הן עשירות בהרבה ומאתגרות בהרבה בהשוואה לתכנית הלימודים שאליה נחשפתי, כתלמיד בפקולטה של אוניברסיטה מובילה שבה למדתי לפני יותר מעשרים שנה. עושר תכניות הלימוד, חטיבות הלימוד, מספר קורסי הבחירה, כמות הקורסים באנגלית, האפשרויות ללמוד באוקספורד, בפריז, בווינה, האפשרויות להתמחויות בקליניקות בהרווארד ובאוניברסיטאות מובילות בארצות-הברית, השתתפות בסדנאות חוקרים בין-לאומיות ומקומיות – כל זה לא הוצע לתלמידים באוניברסיטאות עוד לפני כניסת המוסדות הפרטיים לשוק ההשכלה הגבוהה במשפטים. לסטודנטים במרכז האקדמי ניתנת גם האפשרות להיות סטודנטים עורכים לא רק בכתב העת המקומי של הפקולטה ("עלי משפט"), אלא גם בכתב העת הבין-לאומי של הפקולטה Law and Ethics of Human Rights, שבו מתפרסמים מאמרים מורכבים בעלי אוריינטציה תאורטית. העבודה במערכת מול העורך האחראי משפרת משמעותית את היכולות המחקריות והאינטלקטואליות של התלמידים.

ככל שהדבר נוגע לטענה בדבר רמתם של הבוגרים במוסדות הפרטיים למשפטים, הרי צריך להיזהר מחלוקה דיכוטומית בין אוניברסיטאות לבין המוסדות הפרטיים. לא כל הפקולטות למשפטים באוניברסיטאות הן ברמה אחידה מבחינת רמת התלמידים, כשם שקיימים פערים משמעותיים גם ברמת התלמידים בקרב המוסדות הפרטיים עצמם. בשנתיים האחרונות אנחנו מעלים באופן הדרגתי ועקבי את תנאי הקבלה לפקולטה למשפטים במרכז האקדמי, והפחתנו לשם כך את מספר התלמידים בפקולטה. בנוסף, העובדה שאחד משני מסלולי הלימוד הוא מסלול ערב פותחת לאקדמאים בעלי ניסיון חיים ועומק אינטלקטואלי אפשרות ללמוד בפקולטה (ואשר פקולטות באוניברסיטה אינן מציעות להם תכנית לימודים שמאפשרת להם לשלב עבודה ולימודים), והדבר מעלה מאוד את רמת הדיון בכיתה ואת סטנדרט הלמידה. בנוסף, תודעת השירות שלנו כמוסד פרטי מתבטאת בכך

שאנחנו מספקים חונכים לתלמידים מתקשים ומציעים שירותים מנהליים ואקדמיים נלווים שמעצימים את היכולות של הסטודנטים. כך, למשל, בכל אחד מהקורסים המשפטיים שאנחנו מציעים באנגלית, הוספנו שעה אקדמית נוספת של עזרה בהבנת טקסטים משפטיים מורכבים באנגלית.

לעתים נהוג להביא את רמת השכר ההשוואתית של בוגרי פקולטות שונות כאינדיקציה לרמת הבוגרים ולערך השוקי שלהם. זוהי כמובן אינדיקציה חלקית, מכיוון שהיא איננה מביאה בחשבון אוריינטציה מוסדית, כמו שלנו, שמטפחת את הממד הערכי של לימודי משפטים ומעודדת תלמידים להתמחות במגזר הציבורי או בארגוני זכויות האדם. כחלק מהתפיסה הערכית שלנו, מדי שנה אנחנו מציעים, בין היתר, עשר מלגות בשיעור 10,000 ש"ח לפעילי צדק חברתי, שהם ברמה אקדמית גבוהה וחלקם בעלי תארים נוספים, המעוניינים ללמוד משפטים, ומציעים להם תכנית לימוד ייחודית בתחום זכויות האדם. מעניין לציין שחרף האוריינטציה הערכית של הפקולטה, עדיין רמת התגמול השוקית של הבוגרים שלנו היא גבוהה יחסית. על פי סקר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשלישייה המובילה של רמת השכר של בוגרי פקולטות למשפטים בישראל שנתיים מקבלת התואר, מצויים מוסד ציבורי אחד ושני מוסדות פרטיים, ובוגרי הפקולטה למשפטים במרכז האקדמי למשפט ולעסקים בתוכם.